

770

1
Z-48

1
2-98

SISS. MUL. L. L.
15 NOV 2011

115

Կ.

ԷՌՆԷՍ ՀԷԲԷԼ

ՄԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

(MONISME)

ԲՆԱՊԱՇՏԻ ՄԸ ԴԱԽԱՆԱՆՔԸ

Թարգմանեց Ֆրանսերենի
ՄԻՐԻՃԱՆ ՕՋԱՆՍՅԱՆ

✻ Տպարան փեթակ ✻

ԵԻՐԱՍՈՆ

1912

9290

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՐԶԱԿԱՆ ՏՆՈՐԶԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

ՏԳԱՐԱՆ ՓԵԹԱԿ

Կիրառնե

№ 3

2270
39

ՇՆՈՐԶԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

ՇՆՈՐԶԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ

Եկեալի համապատասխան կենդանաբանութեան եւ ստոր-
նաբանութեան համբաւաւոր Բրոքհուր Դրն. Էռնեստ
Հիֆէլի՝ որ հաճեցաւ մասնաւոր համախոյ մը արտօնել զիս
ներկայ գործին քարգիտութիւնը կատարելու

Handwritten signature or text at the bottom of the right page.

20ՆԻԿ ՄԸ՝

Անմահ յիշատակին Գալուստ Կոստանդեանի՝
որուն «Մէքոսի վրայ» գործը աշխատանքի ա-
նիւնացաւ «Հայկական Հաւատարմութեան» ըս-
տեղծած խարոյկներուն մէջ:

ՔԱՐԳՄԱՆՈՂԸ

ՔԱՐԳՄԱՆՁԻՆ ԿՈՂՄԷ

—>>>00<<<—

Փիլիսոփայութիւնը եւ իր յարաբերութիւնը գիտութեան-
նեւ: — Փիլիսոփայական երկու գլխաւոր դրութիւններ: — Իճեա-
լիզմ եւ Մարքսեանիզմ: — Իճեւ եւ Մոնիզմը եւ իճեւ եւ Տիւ
ալիզմը: — Քանզը եւ իր Տօկմաքիփ փիլիսոփայութիւնը: —
Դեպի ո՛ւր կ'երթանք:

Կեանքի թափաբերելին վրայ երբեմն երեցած են
այնպիսի մարդեր, որոնք հեռու առաջիկ եւ տախակ հա-
շիւներէ, հեռու առօրեայ կեանքի աղմուկներէն, չարու-
նակ սաւառնումներ ունեցած են իմացական աշխարհի
բարձրագոյն սղորաներուն մէջ, ու կեանքը եւ անոր բոլոր
փոքրութիւնները դիտած են չա՛տ հեռուէն, բարձունք-
ներու կառարներէն: Իմացական աշխատանքի այս մեծա-
գոյն զեկալարները «Աստուծոյ լոտրեանները» կամ մարդ-
կութեան անդրանիկներն են, որոնց բովանդակ ջանքն
եղած է սղարգել հանդուցիկները, քօղամբիկ բոլոր դադա-
նիքները, անցած ժամանակներու ծաղիկները բանալ եւ մարդ-
կութիւնը հեռո՛հեռո՛ մօտեցնել բնութեան ծոցին մէջ
թաքնուած ճշմարտութիւններուն: Դիտող ու քննող մըտ-
քին առաջին խորտու՛մը՝ ծնունդ առած ամենահին դա-
րերու մթութիւններուն մէջ, հեռո՛հեռո՛ ժամանակի ըն-
թացքին մէջ խոշոր համեմատութիւններ ստացած՝ վեր-
ջապէս ստեղծած է հին օրերու իմաստութիւնը:

Մինչեւ այն չըջանը, ուր Յոնիական դպրոցի սկըզ-

նաւորութեամբ (620 Ք. Ա.) Թաղէս, Անաքզիմանդր, Անաքզիմէն, հետամուտ կ'ըլլան տիեզերաբանական երեւոյթներու վերլուծութեան, փիլիսոփայութիւնը անցած է արդէն երկունքի խոշոր շրջաններէ, չարչարած է իր միտքը և միամիտ, կոյր ու հաւատական ոգիին տուած է խոշոր, ծանր հարուածներ:

Ուրեմն մինչև Թաղէս, ու յետոյ մինչև Սոկրատ, Պլատոն և Արիստոտէլ, փիլիսոփայութիւնը արդէն հաւտեալացած՝ կը ներկայանայ մեզ ո՛չ իբրև խառնակոյտ մը վերացական ու բնադանց խորհուրդներու՝ այլ արամաբանական կարգերով իրարու հետ շողկալուած տեսութիւններու և հայեացքներու ամբողջութիւն մը՝ որ աստիճանաբար սլափ ուրազուէր, զիշեցկանար ու մշտքերու ամենաբնական մտւելը դառնար:

Այսպէս, Թաղէս, Յունական փիլիսոփայութեան նախահայրը, ծնունդ տուաւ տիեզերաբանական երկթապաշտ թէօրիաներու, Սոկրատ մարդաբանական փիլիսոփայութիւնը ստեղծեց՝ մղելով զմեզ ինքնագննութեան, և Պլատոն, ճշմարտօրէն խախտաշտ ոգիով մը լեցուած, բընազանց փիլիսոփայութեան գիծը երկարեց՝ անորոշ ու տարտամ մշուշներու մէջէն: Ու այնուհետև մտածող ուղեղներ եկան չարան չարան, ունաք բացասեցին ու քանդեցին եղանակները և ուրիշներ զանաք սակի կատարկագործեցին:

Փիլիսոփայութիւնը սկզբէն ի վեր նպատակ դրած է ո՛չ միայն բնութիւնը ճանչնալ, անոր գաղանիքները խողարկել, երևոյթները վիճել ու զանաք բացատրել, այլ և ճանչնալ մարդը՝ փոքր ու անհատակ մէկ մասնիկը բնութեան՝ որ իր ծոցէն դուրս եկած՝ իրեն կ'իշխէ: Փիլիսոփայութիւնը սակայն վերացական ու անբարոյն:

Ի խորհուրդը չէ՛ երբեք, նա միշտ կապուած դիտական գիտութիւններու (sciences positives) հետ՝ անոնցով միայն կ'ածի և նոր արմէք ու բարձրութիւն կ'ստանայ: Իւրաքանչիւր շրջանի մէջ փիլիսոփայութիւնը այն չափով միայն զարգացած ու առաջացած է, ինչ չափով որ զարգացած ու յառաջացած են գիտութիւնները: Փիլիսոփայութիւնը, կ'ըսէ Օկլեսո Քենդ, գիտութիւններու համակարգումն է և ցոյց կուտայ այն դասակցութիւնը՝ զոր զանազան գիտութիւններ ունին իրարու մէջ: Դրական իմաստասիրութեան մեծագոյն հիմնադիր Քենդի այս սահմանումը մէջ բերի, ցոյց տալու համար թէ նոյնիսկ փիլիսոփայօրէն խորհող մեծագոյն ուղեղ մը, փիլիսոփայութիւն չսկիով կ'ընդունի գիտութիւններու համակարգումը վիճակ մը: Փիլիսոփայութիւնը ուրեմն, տարբեր բացատրութեամբ մը, գիտութիւններու ամբողջութիւնն է և անոնց շողկալը, որ հետու ենթադրական ըլլալէ, հետու դրութիւններ և բնազանց սեռութիւններ, սլատկերներ և սէնսօլիք ու արուեստական մտքեր գծագրելէ, կը յագեցնէ մեր իմացականութիւնը՝ Գիտութեան խորհուրդով:

Քննական հետաքրքրութիւնը, զոր կ'աւանայ միտքը՝ ըմբռնելու համաւ երեւոյթներու պատճառականութեան բարդ առեղծուածը, խորհուրդը՝ որ իմացական ու եան վերնագոյն զաւառնէրէն կը ծորի, և որ կը գործնականանայ գիտութեան լոյսովը միայն և Սառն դասումը՝ որ մեր ցոյց տուած նախադրեալներու բաժանաբանական արդիւնքն է, կը յօրինեն մեծ խորհուրդը՝ փիլիսոփայութիւնը: Աւանց գիտութեան՝ փիլիսոփայութիւնը անկարող կը դառնայ իր անհատական գոյութիւնը պահպանել: Եթէ ուրեմն, փիլիսոփայութիւնը իմացական հետազօտու-

թիւններու կեդրոնական կէտն է, գիտութիւններն ալ իրենց ուրոյն կալուածներուն մէջ, իմացականութեան առանցքը չրջապատող համակիւղոն բոլորաիններն են, կեդրոն և չրջանակ, գիտութիւն և փիլիսոփայութիւն ամբողջին լրացուցիչներն են: Այսպէս, գիտունը մեծ չափով փիլիսոփայ մըն է և փիլիսոփայ մը սրբօրէ գիտուն ալ ըլլալ:

Փիլիսոփայութիւնը սկիզբէն իւր բաժնուած է երկու գլխաւոր դրութիւններու, Գաղափարապաշտութիւն (idéisme) և Նիւթապաշտութիւն (matérialisme): Առաջինը, այսինքն խոտալիստական կամ գաղափարապաշտական վարդապետութիւնը, մէնակէտ ունի գաղափարը՝ *idée* ն, ուրկէ բղխած ու զարգացած է տիեզերական օսկանիք և անօսկանիք կեանքը՝ իր բոլոր բազմաթիւ ու աշխարհային երեւոյթներով: Այս վարդապետութիւնը կ'ընդունի թէ բնութիւն և ընկերութիւն կը կառավարւին իմացականութեամբ, թէ կայ կեդրոնական միակ ոյժ մը՝ որ կը ղեկավարէ այս ամէնը և զոր կ'անուանէ Աստուած: Այս վարդապետութիւնը, որ առաւելապէս միջնադարեան փիլիսոփայութեան պարծանքն է եղած, ունեցած է իր ուժեղ կուսակիցները, սկսեալ Պլատոնէն ու Մալքրանչէն մինչև Հէկէլ ու Քանդ: Իտալիցի մը կը թուի ըլլալ խոր վարդապետութիւն, որ սակայն տարօրինակ ու անհեթեթ մէկնակէտէ մը դուրս գալով բանաւոր վերջաւորութեան մը համար կը ճգնի: Ինչ որ բանականութեան և նիւթական զդայարանքներու սահմաններէն դուրս է, խարխիւ ընտրած է իրեն: Եզրուացութիւններ ունի, որոնք սակայն ուղիղ և սրամաքանական նախադրեալներու հետեանք չեն: Իսկալիցի մը ուրեմն բնագանց եւ անորմալ հղացում մ'է: Իսկ երկ-

րորդը՝ Մաթէմատիկ մը, այլամերժօրէն ուշալիստական, իրեն չուկէտ ունի նիւթը, կոշտ ու բիւր մաքիւնը, ուրկէ ծնած և զարգացած է և՛ շօշափելին, և՛ անշօշափելին, և՛ համաշխարհը՝ Cosmos-ը՝ լեցուն հիմնալի յայտնութիւններով, և՛ տիեզերական գաղափարը՝ իր անհուն ճիւղաւորումներով: Նա երբեք չընդունիր թէ կայ միակ, մեծ, կեդրոնական խորհուրդ մը՝ որ կառավարէ տիեզերքը: Նիւթը արդէն մեծագոյն աստուածութիւնն է և միտքը անոր անբաժանելի ստորոգելին: Ստեղծագործութիւնը կատարուած է ինքն իրեն և բնական ճամբով մը:

Իտալիցի մը հայեցողական է, Մաթէմատիկ մը՝ փորձառական, ու այս երկուքը իմաստասիրական հակադիր ու հակընդդէմ ուղղութիւններու ստորոգելներ՝ յաւիտենական սլաքարի մը մէջ են: Առաջինը, իր սահմաններէն ներս տուած կրօն. յայտնութիւններ (Révélation) և գերբնականութիւններ, dogme - եր կը հակադրէ և անոնց պաշտումը կը հրամայէ: Պարտադրուած պաշտում մը սակայն ներքին ոյժի և կենսունակութեան չզոյւթութիւն կ'ենթադրէ, ու բնական է որ սլաքի քանդուի աստիճանաբար և տեղի տայ հետզհետէ: Նորին առջև հինին յեանորդութիւնը վճռուած է, հոր մանաւանդ այս վերջինը զիտական ու փիլիսոփայական ներոյժ վիճակ մը ցոյց չտար: Այսպէս XVIII և XIX դարերու նիւթապաշտ փիլիսոփայութիւնն ալ ենթարկուած է ամէնախիստ և անաջառ քննադատութեան մը քուրայէն անցնելու: Հօլալախ ու մանաւանդ Լամէրաիի գլուտ մաթէմատիկական փիլիսոփայութիւնը տեղի տուած է մեր օրերու Պիւլանէրեան և Հէքէլեան միապաշտ փիլիսոփայութեան: Պիւլանէրի «Force et Matière» իմացական աշխար-

հին մէջ ահաւոր սխալալ մը յառաջ բերելէ յետոյ՝ խախտած է նաեւ հին փիլիսոփայութեան հիմքը։ Հին դրական փիլիսոփայութեան գլխ. յատկանիշն էր եղած դիւսել, տեսնել, լսել, շօտալիւն, զգալ ու յետոյ հաւատալ։ Իրական ճշմարտութիւնը այն է, կ'ըսէ նա, որ մեր զգայաբանքներու կամ մտքի տանձնէն-րէն դուրս չկայար։ Եւ իսկապէս առանց զգայարո-նական զննութեան և առանց առարկայական հմտու-թեան արժէք ըլլալէ կը դադրի ամէն ինչ։

Նիւթադաշտութեան այս բանաւոր շաւտանքը նոյնը մնալով հանդերձ, նա դարձեալ իր ամբողջութիւ-թենէն չափ բան կորսնցուցած է, Արդի գիտ. մասիւնի-ստիզմը կամ մոնիզմը տարբեր ուղղութեամբ մը կը յա-ռաջանայ ու բոլորովին նոր արդիւնքներ ձևաքիւղ բերէ։ Միապաշտութիւնը, կ'ըսէ ինքը՝ Էնէստ Զէքել, ոչ տեսա-կան մասիէն ստիզմն է՝ որ կը ժխտէ մտքի (esprit) գոյու-թիւնը և բովանդակ տիեզերքը կը նկատէ մեռած հիւ-լէներու կուտակում մը, և ոչ ալ վերջերս Օտովարտի կողմէ (énergétique) անունով սրտկուած հոգեպաշ-տութիւնն (spiritualisme) է, որ բացարձակապէս կը ժխտէ նիւթը և տիեզերքը կը նկատէ աննիւթական բնագան զօրութիւններու կամ ոյժերու ամբողջութիւն մը՝ տարածուած անհուն ու անսահման սիւնին մէջ։ Նիւթը՝ իրրեւ անհունապէս տարածուած գոյացութիւն մը և միսքի իրրեւ մաքուր և զգացող ոյժ, յաւիւննապէս իրար միացած են և կը կազմեն երկու հիւն. ստորադե-լիները, էական յատկութիւնները տիեւերական աստուա-ծային էութեան՝ որ կ'ընդգրկէ տիեզերական ամբողջը Տես des Enigmes de l'Univers», Ernest Haechel) Միսք եւ նիւթ առաւելաբանուած գոյացութիւն (substance)

բաղկացուցիչ մասերը, որոնք իրարմէ անբաժան՝ կ'ապրին իրարու հետ, իրար կը լրացնեն և կ'ստեղծեն բոլոր տիեզերական երեւոյթները։

Մոնիզմը իրեն տեսական ունեցած է՝ Տիւալիզմը, ու այս երկուքին միջև ստեղծուած պայքարը չափած է երկար դարերու երկայնքը։ Մէկը, միշտ զեկաւարուած պաշտօնաբանութեան սկզբունքէն, եղած է իրապաշտ ու իրազնինն, մինչ միւսը, եղած է իսկիստ՝ զուտ գա-ղափարական, և լինելով աշխարհական մտածողներու պահպանողական փիլիսոփայութիւնը, կուտանում է տասնութամարտական և խաչապոչտական ձուլածոյ տոկ-մերու վրայ։ Տիւալիստին կամ երկրպաշտին համար նիւ-թական աշխարհի մը մէջ կ'ապրի անձնատարեալ և ան-մահ Աստուած մը, ստեղծող, պահպանող կառավարող էութիւն մը, մոնիստին համար այդ գերբնական հեղի-նակութիւնը արդէն դադրած է սպրեկէ։ Կայ միայն տիեզերական ամենամեծ ուժի մը, այդ Յեղաշրջութեան (Evolution) իրախանութիւնն է, տիեզերական Ձեւ-փախութիւնը՝ չորուն շաւախիկի և թփօղրի փառսերը կ'ընան շարունակ մեր աչքին ներքեւ։ Տիւալիզմի հա-ւատացողները աստուածութեան ահաւոր ցնորքին երկր-դադուներն են, Մոնիզմի՝ հետեւորդները անասնուած-ներ կամ հետեւորդները Համայնաստուածութեան (Panthe-isme), զոր հիմնած ու կերպաւորած է XVII դարերու փիլիսոփայութեան մեծագոյն սպաքեալը՝ Սքինոզա (1632 - 1677)։ Սքինոզայականութիւնը անողոր տրամա-բանութիւնը՝ հետեւաբար բացարձակ ճշմարտութիւնն է։ Մ. բ. ը. միակ իրողութիւնն ու է որ է ըլլալ տիեզերքին. մինչ ախարիստական բնագոյն փիլիսոփայութիւնը ըս-տեղծած գերերկրային ահաւոր հեղինակութիւններ՝ ա-

նոսից յանձնած է իշխանութիւնսն մակա՛նը, որոնք կը բռնադրաւեն մարդու սրբաշահ իրաւունքները: Մօնիդը սակայն դա՛րնկէջ կ'ընէ և կը ջնախաձեռնէ այդ բռնաւոր իշխանութիւնները, որովհետեւ յարդանքը գէպի այդ և բեակայական ու ծիծաղելի աստուածութիւնները՝ կը ստեկացնէ մարդը, կը քանդէ անոր մէջ ինչ որ կայ բարձր ու վսեմ, մեծ ու արժէքաւոր: Համոզութիւն և հաւատարմութեամբ մէջ լինել ինքնապա՛ր՝ քանական մարդու գործ է: Հաւատք և քանականութիւն հակընդդէմ եղբոր են, դոր սքօլաստիկ չըջանի կղերական դպրոցները միայն կը ջնախաձեռնէ հաշտեցնել: Ու ինչ ահաւոր կոիւնք, արիւնահեղ պայքարներ մղուիւ են, մինչև որ գաղափարի նոր յայտնութիւն մը՝ իր յաղթանակի կոթողը բարձրացուցեր է մտքերու մէջ: Բնութիւնը չարունակ ուսումնասիրուած է, և անկէ միայն աստճնարդուած են բոլոր քանադաշտ մատածողներ: Մօնիստականութեան համար բնութիւնը միակ և գերազոյն ոյժն է, միակ և գերազոյն աստուածութիւնը: Բնութիւնը այն անըմբռնելի անհունութիւնն է՝ որ կը չըջապատէ մեզ: Այդ անհունը դուք կարող էք կոչել Տիեզերք, բնութիւն, Աշխարհ կամ Աստուած: Սքիւնդայի գլխաւոր համայնատուածութիւնն է այս: «Աստուած է ամէն ինչ» կա՛մ, «Աստուած կայ ամէն բանի մէջ»: Ես ինքս ալ իմ ֆիզիքական փանաքի կողմուածքովս, մէկ մասնիկն եմ այդ տիեզերական աստուածութեան, իմ ջնջումովս (և թէ կամ ջնջում գիտականօրէն) այդ աստուածութեան մէկ բաւնիկը կ'ոչնչանայ և իմ գոյութեամբս ալ իր ամբողջութիւնը կը պահպանէ ու կ'ապրի: Բայց այդ Աստուածը կամ Արարիչը, ինչպէս կ'ընդունին բոլոր մօնիստականներ, կզերթն կամ ռամիկ մարդու բերնին մէջ գերադոյն

անձնաւորեալ էակ մը, իսկապաշտ փիլիսոփային կամ
բնագիտական հայեցողութիւններու երկրպագու. աստ-
ուածաբանին համար՝ բարձրագոյն գիտակից էութիւն
մը, պատճառական-մեքենական հայեցողութիւններէ ա-
ռաջնորդուողի մը համար՝ Բնութիւն կամ Տիեզերք։ Տիե-
զերքը, անհերքելի եւ յաւիտենական իրականութիւնն է,
ամբողջութիւնը նշխարին կամ փիլիսոփայական գոյացու-
թեան՝ ուր նիւթ եւ սլոթ յաւիտենօրէն իրար գրկած են։
Մօնիզմը, կոթնած դրական գիտութիւններու վրայ, կը
քանդէ՝ ինչ որ կեղծ է ու սխալ, ինչ որ անբանաւոր է
ու անճիշտ եւ ինչ որ տօկմարիք բնոյթ կը ներկայացնէ։
Կոպերնիկոս, Կալիլէյ, Նեւտոն, Լաբլաս, Լալանտ, Քէվի-
լէր, Կէօթէ, Լամարք, Հըքքլէյ, Տարուլին, Շթրաուս,
Պիլինէր, է. Հէքէլ, առաւել կամ նուազ չափերով մօ-
նիստականութիւնը դարբնած են։ Մօնիզմը, հետզհետէ
կը պարզէ արեւելաբանական բարդ ու կնճռոտ երեւոյթ-
ներ, քողամերկելով ամէն խորհրդաւոր դաղտնէք։ Նա
վերջնական կերպով լուծած է նաեւ մարդու ցեղաբանու-
թեան դժուարին հարցն ալ, նա յայտարարած է թէ՝
Մարդը կապկալին է։

Վախի ու սարսափի ահաւոր գերիշխանութնէն ծնունդ առած հին օրերու. կրօնը՝ որ տակաւին իր հիււանդ ու մեռեալիան դոյութիւնը կը քաշքշէ և կ'ապականէ XX դարու քաղաքակրթութեան սեմը, մոնիստական վարդապետութեան հարուածներուն ներքեւ այսօր իր ճգնաժամը կ'ողբայ՝ գէթ մեամող փոքրամասն խումբակներու շրջանակին մէջ: Տիեզերքի, մարդու, կենդանիներու, սակղմագործութեան հիանալի պատմութիւնը, Հին ու Նոր կտակարանները և բոլոր կրօն. հրաշապաւորում գրուածները, կ'երթան զիցարմատական գիտութիւն:

ներու վրայ հսկայ ու հոյակապ հաւոր մըն ալ աւելցնելու
«Քրիստոնէութիւնը պիտի ապրի» կ'ըսէ Հէքէլ, բայց
իր դիցաբանական ձեւին մէջ»։ Հոգին եւս դադրած է
խորհրդաւոր, անջատ էութիւն մը բլլալէ, սիրտը իր ար-
եան շրջանը ունի, թոքերը՝ շնչառութիւն, սեղեղը՝ խո-
նուրդ։ Խորհուրդը ուրեմն ուղեղի արտադրութիւնն է,
ինչպէս մազձը՝ լիարդին։ Այս տեսակէտով՝ հոգեբանու-
թիւնն ալ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ «ուղեղային բնախո-
սութիւն»։ Այսպէս ուրեմն, հոգին աստուածային շնորհ
մը չէ, հետևաբար երախտադարտ լինել այդ երեակայական
Անճանօթին՝ բացարձակ անմասնութիւն է։ Մարդը, իր
իմացական, զգացական, բարոյական ու կամական բո-
վանդակ կառուցուածքովը, à posteriori ստեղծագործու-
թիւն մ'է։ Ինչ որ ունինք բարձր ու արժէքաւոր և գե-
րազանցապէս մարդկային, ի յետագունէ մտաւորական
գործունէութեան զանազան ճիւղաւորումներն են։ Քան-
զի Solismarxի և զուտ բնազոնցական Impérative Catégo-
rique ն ալ (Բացարձակ Հրամայական) կորսնցուցած է իր
ոյժը, որովհետեւ մեր ընկերային, քաղաքական և պե-
տական կեանքի բարոյականը զարգացած է բնական ուղ-
ղութեամբ մը։ Կապկային կեանքի զուտ բնազդական
վիճակը սեղի տուած է հետզհետէ կազմուող բարդ ըմ-
բռնումներու։ Հէքէլի յայտարարութեան համաձայն, ըստ-
նաւորներու և թուշուներու ընկ. բնազդները կապուած
են երկակենցաղներու, սողուններու և ձուկերու ընկ. բը-
նազդներուն հետ։ Մեր կեանքը կը ղեկավարուի բնազդ-
ներով և սպաքութիւններով, որոնց ամբողջութիւնը բա-
րոյական կը կոչուի (Les Merveilles de la Vie. E.
Haeckel), և այդ բարոյականն ալ կեանքի պայմաններուն
ուղղակի և անմիջական ծնունդն է, որ շարունակ կ'ե-

ղանակաւորուի։ Բացարձակ բարոյական չկայ, կայ բա-
րոյական՝ իր յարաբերական իմաստովը, նորագոյն Մար-
դաբանութեան (Anthropologie) քարոզն է այս։ Քան-
զի տիւայիստական բնազդանց բարոյականը, ո՛չ մէկ գիտ-
հիմ ունի ուրեմն։ Չկայ «անձնաւորեալ Աստուած», չկայ
«անմահ հոգի», չկայ «անձնիշխանութիւն»։ ա՛յսպէս կը
յայտարարեն մոնիստական Տիեզերաբանութիւն, բարդա-
տական Հոգեբանութիւն և մոնիստական Բնախոսութիւն,
ու այսպէս պէտք է որ հաւատանք։ Գիտութեան հաւա-
տայն է իսկական առաքինութիւնը։ XVIII դարու քանդ-
եան բարոյականութեան ողնաշարը կոտրած է ուրեմն։
Այսպէս, հետզհետէ կ'իշխան տիւայիստական-իտեալաչաւ-
կան հոյակապ յորհուածքներ և կուգան անոնց տեղը
գրաւելու մոնիստական մտքէն իջնող սկզբունքները։
Անգամ մըն ալ կրկնենք։ Մեր քաղաքակրթութեան բո-
վանդակ հարստութիւնը, մեր բարոյական ըմբռնումնե-
րը, կրօնական, իրաւական, գեղարուեստական ճիւղա-
թիւնները, մէկ խօսքով մեր idéologie-ն Գաղափարա-
խարիւր, անդրադարձումն է հետզհետէ հասունացած
մեր իմացական բովանդակութեան, կամ՝ բնախոսական
արտադրութիւնը՝ արտաքին աշխարհի։ Բոլոր միտաբան
մտածողներու հաւատամքն է այս։

Մտնելով, դրական գիտութիւններու հաւաքածոն է,
բայց մոնիստականութիւնը անկրօնութիւն չէ, նա ունի
իր ուրոյն կրօնը, ուրոյն բարոյականը և ուրոյն Աստ-
ուածը։ Մոնիստականութիւնը բնութեան պաշտօնն է
եղած, բայց այդ պաշտօնը, այդ սէրն ու յարգանքը
դէպի բնութիւնը՝ չա՛ն խոտոր կը համեմատին ժողովուր-
դի ամբողջային ըմբռնումներուն հետ։ Ժողովուրդը ամ-
բոյն է և ամբողջ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մտք ու անդոյն
զանգուած մը՝ որ դարերու ընթացքին մէջ քաղաքա-

կրթութեան անիւր միայն գիտցած է կասեցնել: Եթէ քաղաքակրթութիւնը ուղղաձիգ յառաջ չի մտնում, ապա ունենալ, պատճառն այն է որ ամբողջը ստեղծած է մտքի ռազմականութեան համար համախարհային մարտիրոսութեան անջարտներ: Աւանդապաշտ ձգտումներով առողջութեան և միշտ կրօն. դադարներու հակուած այդ ամբողջը սակայն, մի օր վերջապէս տեղի պիտի ստայ ու ինքն ալ իր կարգին զրտութեան ճամբաները հարթէ: Այդ սակայն պահուած է հեռուոր ապագայի մը, ուր ամբողջային կոտորածութեան սև բազիլին առաջ նահատակուած բողոքովի հանձարներ պաշտամունքի ստարկայ պիտի դառնան իրենց խաչիմներուն կողմէ: Մի օր ամբողջը պիտի դադրի բացասական դերեր ստանձնելէ և պիտի զեկտարուի աւելի շատ բանախնութեամբ՝ քան զգացմունքային դատողութեամբ: Կուգայ ամբ օրը՝ ուր Գաղափարը գահավէժ քանդումի մը կ'ենթարկէ ամէն ինչ՝ որ հիշեցած ու մահուած է: Ու թէ և կիանքի մէջ վերջնական ներդաշնակութիւն մը յուսով (harmonie finale) բացարձակ անմտութիւն պիտի բլլայ, և սակայն կարելի է յուսով թէ՛ ժամանակի առաջացումին հետ, ամբողջը պիտի դադրի կրկէ անհուսաւորակիւ միտք մը, կատառողջ ու խանգարուած դատողութիւն մը և ազնաւ ու ազաւազուած հրեակայութիւն մը: Նա ալ չպիտի բլլայ թուեաւոր ու սպառնական մտայնութիւն մը, գէթ իր գլխադրութեան թափը պիտի մեղմանայ: XX Դարու մօնիստականութիւնը արդէն ինքզինքը պայքարի ստա՞յին գծին վրայ դրած է, ճիշտ դէմը տալստան ամբողջի ամէնէն հարուստ և սիրելի ստացուածքին՝ կրօնին դէմ, պահանջելով որ նա՛ կրօնն ալ հեռու չմնայ համախարհային շարժումէն, թօթալիէ այն բոլոր կեղծիքները՝ որոնք իր մաքրութիւնը կը պղտորեն և դառնայ բոլորովին բնական ու մաքրկայական: Հետզհետէ գիտակցելով ուրեմն

ամբողջի հոգեկոտորական վիճակին, զգուշաւոր չափերով թափ պիտի անաք մեր պայքարին: Նոր գաղափարի ու նոր մտածումի հաւանք մը՝ որ դարերու անմահութիւնը կը կերտէ, ուժգին յորձանքներու զոռումներով և ահաւոր պոռթկումներով պիտի բաղնի մեր կրօնական, լինկերային, բարոյական ըմբռնումներու խաբլիւած շէնքին, վերջնական պայթում մը յառաջ բերելու համար: Մեր քաղաքակրթական յառաջնադարութեան մէջ հաւատարմութիւն ստեղծելու համար, պէ՛տք է որ չնջուի կրօն. հեղինակութիւնը, սրբահոգ մտքի խեղճան ազատազրութիւնը և վերածնունդը կախում ունի անկախ և ինքնուրոյն մտածողութեան ամէնալայն չափերէն: Կրօնը, յաճախ հիւանդ ու անարամարան զպաշտման կուտակ մը՝ իր մահուան գերեզմանին մօտ, աւախին կը ճղնի ամբողջի մտքին մէջ գերազոյն կենդանութիւն մը ցայց ստղ և իր փոած ու նեխած կեանքին ամբողջութիւնը պոնպանել. մեր դարու փիլիսոփայութիւնը սակայն պիտի դառնայ հետզհետէ մեծագործ ու յեղաշրջող այժ մը, պիտի քանդէ բոլոր պատմէշները՝ հեղեղելով ամեն կողմ գաղափարի լոյսը: Զանգուածային հոգեբանութեան մէջ նորէն նոյն ախտանշանները, հոգեբանական նոյն երեւոյթները պիտի կրկնուին, բայց զերազոյն ստիպադաշնութիւն մը մեզ պիտի մղէ հետզհետէ դէպի հեռուոր հորիզոնները, ազնիւ ձգտումներու և վսեմ խորհուրդներու: Հեռադատիկութիւնը քայքայով մեզ պիտի դարձնուի մեր մէջ տղատ և ինքնուրոյն միտքը՝ որ միշտ ապագայածիք արամադրութիւններով լցուած՝ հեռու պիտի փախչի ներկայէն: Դիտութեան վրայ կուտանած անողջ ու կեն-

2270
39

առնակ գաղափարները չէն դիտեր երեւք պար-
տուիր Պիտի շարունակութի ուրեմն կուր կրօնի և Գի-
տութեան միջև, ու, դաժան սգարումներէ, զարհուրելի
յուսավերելիքներէ յետոյ, վերջապէս պիտի ծագի
արփիաշող արշալոյս մը՝ ուր մօնիապականութեան փա-
ռայեղ տաճարը կանգնուած, մենք, փախանակ երես-
կայական ու կեղծ աստուածներու և աստուածունչինե-
րու, մեր ճակատները պիտի խռարնեցնենք բնութեան
գեղեցկութիւններուն առջև ու զանոնք միայն պաշտենք
ու փառաբանենք:

Մ. 0

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՇԵՂԻՆԱԿԷՆ (I)

Միապաշտութեան մասին հետեւեալ բանաբանու-
թիւնը եղած է պարագայաբար մարդ ձու մը, զոր
խօսած եմ Ալթէնպուրկի մէջ, արեւելեան երկիրներու
Բնախուզական ընկերութեան 75րդ տարեկարծի յոբելեա-
նի տեւողութեան միջոցին: Այս անակնկալ ճառին ուղ-
ղակի պատճառ հանդիսացաւ Վիէննայի Բրօքսէլէօր Պ.
Շլէյզինգէրը, այս հանդէսին մէջ բնական գիտութիւն-
ներու հաւատարմութիւններու մասին իր ըրած բանաբանու-
թեամբ: Այդ փիլիսոփայական ճառի շատ մը մասն-
րը կը չօչալէին բնութիւնը ճանչնալու համար մարդուն
կողմէ կատարուած ամէնակարեւոր և խիստ բարձր հար-
ցեր: Իր յայտնած գաղափարներուն և հանած եղբայր-
ցութիւններուն մէջ մասը ճիշտ էր և անվիճելի,
բայց իր հաստատած կարգ մը մտքերուն մէջ կային
ախպիսի մտտեր ալ, որոնք կը պահանջէին անմիջական
պատասխան մը և հակառակ գաղափարներու արտայայ-
տութիւն մը, և որովհետեւ եւ ինքս, երեսուն տարինե-
րէ ի վեր, բնական փիլիսոփայութեան այս հարցի խո-
րունկ ուսումնասիրութեամբ կ'զբաղուիմ, և զանազան
գրութեանքներու մէջ ալ իմ մօնիապական համալսմանը
երեսուն բերած եմ, հոս այս հանդէսին մէջ ալ, շատերու
կողմէ յայտնուած փափաքին վրայ, պարտաւորուեցայ
այդ բոլորը ի մի խմբել և ամփոփ տեսութեամբ մը
պարզել: Ահա ուրեմն այդ բաղձանքին պատասխանելու
համար էր որ բնապաշտի մը ներկայ դաւանանքը գրուեցաւ:
Իր էական բովանդակութիւնը զոր յիշելով գրի
առի անմիջապէս, բանաբանութեանս հետեւեալ օրը, նախ

երևցաւ — Altenburger Zeitung-ի մէջ: Յետոյ, այս առաջին գրքոյկի Բ. տպագրութիւնը, քանի մը փիլիսոփայական յաւելումներով, երևցաւ Freie Bühne für den Entwickeľungskampf der Zeit (Պէրլին [II], 11) և պըրսկին մէջ: Իսկ ներկայ յիշատակագրին մէջ, Ալթէնպըրկ խօսած այդ ճառս, աւելի ճոխացած է կարեւոր առաջարկութիւններով և անոր ինչ ինչ մասերն ալ աւելի ընդլայնուած են: Գրքոյկիս հաւեր գտնուած ծանօթութիւններուն մէջ ալ, լուծարման համար Մօնիստական ուղղութեամբ մը, ներկայ ժամանակիս քանի մը հրատապ խնդիրները:

Կրկին է իմ Մօնիստական անկեղծ դաւանանքի նըպատակը: Նախ, կուղեմ գաղափար մը առաջ աշխարհի բանապաշտական ըմբռնողութեան մասին, որ չնորհիւ բնութեան միաւորական (unitaire) ճանաչողութեան մասին դեռ նոր կատարուած յառաջդիմութիւններուն, մեր վրայ դրուած ուշիւ և արամաբանական անհրաժեշտութիւն մը եղած է: Այդ ըմբռնումը, արդէն ունին ըզրոր անկախ և խառն լնտպաշաները, թէև անոնցմէ հարկէ մէկ փոքրիկ մասը քաջութիւնը կ'ունենայ կոմպէտքը կ'զգայ զայն ուսուցանելու:

Յետոյ՝ ես ռառով կուղեմ հաստատել կապ մը՝ կրօնքի և գիտութեան միջև և այսպէս նորատեղ ջնջելու այն հակառակութիւնը, զոր յանդիման և առանց անհրաժեշտութեան, հաւատարմութեան շատեր մարդկային մտածողութեան այս երկու բարձր ստացումներուն միջև:

Մեր զգացումի բարոյական պէտքը միապաշտութեամբ պիտի գոհանայ, որչափ մեր դատողութեան ուղիւ բանաւորութենէ մը առաջնորդուելու պէտքը:

Թո՛ղ ուրեմն, հաւատքի և գիտութեան այս բնական մերձեցումը, զգացումի և գիտութեան այս բանաւոր հաշտութիւնը բարձր լուսաւորուած երկրներու համար դառնան ճնշող և ստիպողական պէտք մը: Օր մը ի հարկէ յառաջ պիտի գայ այս խնդրոյն վրայ հրատարակուած պրօշիւներու և գրքերու մտկերնթացութիւն մը: Արդէն, բաւական երկար ժամանակէ ի վեր, Հիւս. Ամերիկայի Շիքագօ քաղաքին մէջ կը հրատարակուի շարաթաթերթ հանդէս մը՝ The open Court եւ այլն, որ նորութեամբ է կրօնք և գիտութիւն իրարու հետ հաշտեցնելու գործին: Իր սրտուական հրատարակիչը՝ Տօքթ. Բօլ Քառիւս, հեղինակը The soul of Man գործին, ասկէ զատ կը հրատարակէ նաև հումանայ հանդէս մըն ալ՝ հետեւեալ անունով՝ The Monist, a quarterly Magazine: Չափազանց փափաքելի էր ուրեմն, որ բնութեան այս իրական մտազննութեան և հայեցողութեան, իրապաշտութեան և իսէպապաշտութեան միջև կատարուած այս թանկագին վերձերը աւելի ևս զնահառուէին և քաջակրօնէին, որովհետև միմիայն անոնց բնական մերձեցումովն է որ մենք կարող պիտի ըլլանք մօտենալ մեր փմացական գործունէութեան բարձրագոյն նպատակին, այն է միապաշտութեան մէջ կրօնի և գիտութեան ձուլումը անհնկ:

ԷՌՆԷՍ ՀԻՔԷԼ

ՄԻԱՊԱՅՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ընկերութիւն մը, որ իրեն նպատակ ընտրած է մի-
միայն բնութիւնը խաղարկել և համարութիւնը ճանչ-
նալ, կրնայ աւելի արժանաւոր կերպով տօնել իր Յո-
բելեանը՝ միմիայն իր ամենէն կարեւոր ընդ. խնդիրնե-
րուն քննութիւնը կատարելով անգամ մը: Պէտք է ու-
րեմն մենք ուրախ ըլլանք, որ ճարտասանը (Շելլէյիֆէր),
բնապաշտներու ընկերութեան եօթանասունը հինգերորդ
աարւոյ այս հանդիսաւոր օրուան մէջ, իր բանաստեղ-
ծեան նիւթ ընտրած է բարձրօրէն չափեկան և կարեւոր
խնդիր մը: Այլեւ յայտնի սովորութիւն մը դարձած է
որ նման պարագաներու և մասնաւորապէս Գերմանացի
բնապաշտներու և բժիշկներու ընդհ. դումարումներուն,
բանաստեղծեան նիւթ ընտրուին սահմանափակ շահա-
գրգռութիւն մը ներկայացնող և մասնաղխութեան վե-
րաբերեալ նեղ խնդիրներ: Հետզհետի շեշտուող այս սո-
վորութիւնը թէպէտեւ կրնայ արդարանալ՝ համաձայն
աշխատութեան բաժանման օրէնքին և այդ աշխատու-
թեան՝ բոլոր ճիւղերուն մէջ ստացած տարամէտ մասնա-
ւորութիւնով, սէտք է տակաջն, մանաւանդ այս կերպ
հանդէսներու մէջ, ջանանք ունենդիրներու ուշադրու-
թեան յանձնել առաւելապէս ընդ. շահագրգռութիւն մը
ներկայացնող աւելի մեծ խնդիրներ: Ահա այսքան կո-
րեք և շուիկան նիւթ մըն էր այն՝ որուն վրայ բրօֆ.
Շելլէյիֆէր քիչ առաջ պարզեց իր անձնական գաղա-
փաները՝ որոնք իր գիտունի հաւատքին լիզըռնքներն
էին (2): Ուրախ եմ, որ շատ մը կարեւոր կէտերու մա-
սին իր հետ համաձայն եմ, թէև յայտնուեցան այնպիսի

գնադափարներ ալ, որոնց մասին ես իմ կասկածներն ե-
րեան պիտի բերեմ և ձեր առջև դնեմ տարրեր տեսու-
թիւններ: Ըսեմ նախ թէ՛ կատարելապէս իր հետ հա-
մամիտ եմ բովանդակ բնութեան միաւորական (Unitaire) ^v
ըմբռնումի մասին, (ստորագծումները իմա են. Ք.),
զոր մենք, մէկ բառով, Միապաշտութիւն անունին ներ-
քե ցոյց կուտանք: Այսպէս, առանց ո՛ր և է տարակոյտի,
մենք ունինք այն համոզումը թէ՛ միտք մը կայ ամէն
տեղ և թէ մեղի ծանօթ բովանդակ աշխարհը գոյութիւն
ունի և կը զարգանայ տիեզերական հիմնական օրէնքի
մը համաձայն և եւտի կը պնդենք և կը յայ-
տարարենք թէ՛ գործարանաւոր և անգոր-
ծարանաւոր աշխարհները իրարու հետ ունին սերտ մի-
ութիւն մը և թէ տասնցմէ վերջինը, այսինքն անգոր-
ծարանաւոր բնութիւնը, յարաբերաբար աւելի ուշ ըս-
կըսած է յեղաշրջուիլ (évoluer) առաջինէն (3):
Ուրեմն, այլեւ չէ՛ կարելի բաժնել և բացորձակ սահ-
մաններ դնել բնութեան այս երկու գլխ. բաժանումնե-
րուն միջև և դնել բացարձակ խտրութիւն մը՝ կենդա-
նական և բուսական թաղաւորութիւններուն միջև: Աս-
կէ առաջնորդուելով, բովանդակ մարդկային գիտու-
թիւնն ու մենք կը նկատենք ծանօթութիւններու մի-
ակ շէնք մը և բոլորովին կը մերժենք այն տարբերու-
թիւնը, զոր կը դնեն սովորաբար ուրիշներ բնական
գիտութեան և մտքի կամ հողիի գիտութեան միջև,
երկրորդը, առաջինին մասն է միայն, կամ, փոխադար-
ձաբար երկուքը մէկ ամբողջութիւն միայն կը յօրինեն:
Տիեզերքի մասին մեր ունեցած միապաշտական ըմբռ-
նումը կը պատկանի փիլիսոփայական գրութիւններու
այն մասին՝ զոր կրնանք սուրի կերպով մըն ալ ցոյց

տալ, այսինքն, մեքենական կամ համառոտաձևան
անուններու ներքե: Այդ փիլ. անստիճանները ո՞րքան
ալ տարրեր ձևերով բացատրուած բլլան Ամբիոսքի մը
կամ Լիւքրէսի մը, Սրինոզայի մը կամ Պրուէնայի մը,
Համարքի մը կամ Շթրաուսի մը դրութիւններուն մէջ,
սակայն դարձեալ անոնց մէջ կայ միապաշտական փիլի-
սոփայութեան միջուկը, այսինքն, տիեզերական միա-
թեան հիմն: Գաղափարը, ոյժի և պոյաշտութեան անբաժա-
նելի համերաշխութիւնը, մտքի և նիւթի, կամ ինչպէս
կարելի է ըսել նաեւ, Աստուծոյ և աշխարհի գաղափար-
ները: Ոչ ոք չէ կրցած տալ փիլ. այս բնութեամբ մասին
աւելի բանաստեղծական բացատրութիւն մը՝ քան մեր
քերթողներուն և մտածողներուն ամէնէն մեծը՝ Կէօթէն,
իր Ֆաուսթին և իր սքանչելի քերթուածին՝ Սասուած
իւ Աթաւաիւր անուն գործին մէջ: Բայց, որպէսզի մենք
ալ, մեր կարգին, ճշգրտօրէն բացատրենք Միապաշտու-
թիւնը, թո՛ղ մեզ թոյլ արուի նախապէս պատմա- փի-
լիսոփայական մասնութիւններու բարձունքէն ամբող-
ջական անխափ մը նետել՝ մարդուն, բնութեան մասին
հետզհետէ ձևաւ բերած ծանօթութիւններու պատմական
զարգացմանը վրայ: Այն ստան ի հարկէ, մեր մտքի ա-
ռաջ պիտի պարզուի հոգեբանական չրջաններու և մարդ-
կային քաղաքակրթութեան հանգրուաններուն (stade) եր-
կար մէկ շարքը: Ամենացած աստիճանին վրայ, նախ մեզի
կը ներկայանայ կեանքի ամենակոշտ չրջանը, ուր անդ
ապրող սկզբնական նախապատմական մարդուն՝ կրնանք
Կենդանի անունը տալ միայն: Այս մարդակապկոր (an-
thropopithèque) (*) որ երբորդական շրջանի մէջ կ'ապ-
րէր, ամենաքիչ տարբերութեամբ մը միայն բարձր կը

(*) Անպոչ և մարդու շատ նմանութիւն ունեցող կա-
կապիկներ:

մնայ իր անմիջական ծնողներէն՝ կապկակներէն՝
(Pithécorde) այսինքն մարդակերպներէն (anthropomorphe)
Յետոյ կարգով կուգայ անշուք ու խնամարձ քաղաքա-
կրթական հանգրուաններու շարք մըն ալ, որոնց
աղքատութեան վերակրնանք մասնակի գաղափար մը
ունենալ՝ եթէ բաղդատենք գանձէնք մեր օրերու մէջ ապրող
ամենակոշտ վայրենիներու հետ: Իսկ այս վայրենիներուն
կը մօտենան էն՝ նուազ քաղաքակրթուած ժողովուրդ-
ները և այս վերջիններէն ալ միջին աստիճաններու
երկար շարք մը կ'երթայ մինչև ամենէն աւելի բարձր
քաղաքակրթութիւն մը ստացած ժողովուրդները:

Միայն այս վերջինները և մարդկային աստաներկո-
ցեղերու մէջէն միմիայն Աստղաւոր Ասիայի ժողովուրդ-
նէրը և Մոսկովեան ցեղերը ստեղծած են այն՝ զոր մենք
անյարմար անուանուեալ մը տիեզերական պատմութիւն
կը կոչենք և զոր պտաշած է, և աւելի ճիշտ կ'ըլլայ,
եթէ անուանենք ազգերու պատմութիւն: Ժամանակի
այն միջոցը ուրեմն, որ իր մէջ կը բախանալէ թէ, ազ-
գերու ընդհ. պատմութիւնը և թէ գլխական ծանօթիւ-
թիւններու բոլոր վտրձերը, հաղիւ վիշ հաղար տարուան
սեւեռութիւն մը ունի, և սա՝ ասորօրինապէս կարճ
չրջան մ'է, բաղադրամար մեր երկրի օտկանական աշ-
խարհի պատմութեան միջիննուոր աստիճանն:

Հիւն, նախնական մարդոց կամ մարդակապկիսե-
րու և անոնցմէ անմիջապէս սերող վայրենիներու հա-
մար չենք կրնար խօսիլ ընտելեան ճանաչողութեան մա-
սին ո՛րէէ բան: Կեանքի ամենէն խնամարձ աստիճանին
վրայ գանձուող նախնական կոշտ վայրենիին տակաւին
Լիւիթէնայէրկի նախնական պատճառներու կենդանի (ani-
mal des causes premières) իսկ չէ, որուն դատողու-

Թեան պէտքը տակաւին կտայիկներու և չունենալու դատողութեան չափին ու պէտքէն վեր չբարձրանալ, և իր հետաքրքրութիւնը՝ իր անհրաժեշտ և ստիպողական պէտքն ու կարօտութիւնը զիտնալէն անդին չանցնիր: Եթէ կ'ուզենք, ըստ պատշաճի, նախնական կապիտէրայ մարդու բնականութեան զարգացման մասին խօսիլ, պէտք է խօսինք այն ուղղութեամբ, ինչ ուղղութեամբ որ կը խօսինք նաև բարձրագոյն սանաւորներու զարգացման և կրօնի՝ իր սկզբնական նախատորրերէն դուրս գալով հետզհետէ կրած յառաջադիմութեան մասին(4):

Կենդանիներուն մէջ կայ բանականութեան և և կրօնականութեան (religiosité) զգացումը՝ զոր շատեր բոլորովին ժխտել կ'ուզեն: Դորձնական փորձերը մեզ առաջնորդած են ասոր բոլորովին հակառակ եզրակացութեան մը: Դանդաղ և մշտապէս կատարելագործութիւնը, զոր քաղաքակրթութեան կիանքը դարերու լնթացքին մէջ իրադարձած է մարդկային հոգւոյն մէջ, կատարուած չէ՝ առանց սակայն մեր ամենէն աւելի զարգացած բնութան սանաւորներուն՝ մասնաւորապէս շան և ձիու հոգւոյն մէջ հետքեր թողելու: Միշտ, մարդուն հետ հաղորդակցութեան մը մէջ, և չարանակ անոր դաստիարակութեան ազդեցութեանը ներքեւ, հետզհետէ բարդ գաղափարներու զուգորդութիւններ, ինչպէս նաև աւելի կատարեալ դատողութիւն մը՝ զարգացած են իրենց ուղեղին մէջ: Ուղղաձիգ վիճակ մը սթանալու ձգտումը (dressage) եղած է իրենց համար ուժեղ բնաղը մը և արդէն այս՝ ստացիկ յատկութիւններու ժառանգականութեան մասին անհերքելի բխում է (5):

Բաղդաստական հոգեբանութիւնը մեզ կուսուցանէ ինչ կենդանական թաղաւորութեան մէջ հոգիի զարգացումը

նրա տմական աստիճաններու ինչ երկար շարք մը ունեցած է, ու մենք, միմիայն, ամենէն աւելի զարգացած ողնաշարաւորներուն՝ թռչուններուն և սանաւորներուն մէջ և որ կը տեսնենք բանականութեան առաջին սկզբնաւորութիւնը, կրօնական և բարոյական յարաբերութիւններու առաջին հետքերը: Այս կենդանիներուն քով, ընկերովի ապրող բոլոր բարձրագոյն կենդանիներուն յատուկ ընկառաքինութիւնները, այսինքն, մերձատրի հանդէպ սէր, բարեկամութիւն, հաւատարմութիւն, զոհաբերութիւն և այլն, չէ՝ միայն որ կը դանենք, այլև ճանաչողութիւն, պարտականութեան զգացում, դիտակցութիւն, և մարդուն իշխող էակին հանդէպ՝ այն հրնաղանդութիւնը և հարստակութիւնը, պաշտպանութիւն այն պէտքը՝ զորս այսօր վայրենիները ցոյց կուտան իրենց աստուածներուն նկատմամբ: Թէ՛ բարձր, կենդանիներուն և թէ՛ վայրենիներուն մէջ տակաւին կը պակսի ճանաչողութեան և բնականութեան բարձրագոյն աստիճանը, որ կը ձգտի ճանչնալ ու ըմբռնել չըմաղկատող բնութիւնը, և չէ՝ մի որ մտքի ոչս աշխատանքը փխխտաբայական և փխեղբերի դիտութեան առաջին սկզբնաւորութիւնն է: Այնպէս ճանչնալ, այս է եղած ահաւասիկ մեր հեռուոր քաղաքակրթութեան ժողովուրդներու առաջին յաղթանակը՝ որ կամաց կամաց լայն չափեր ստացած է, իրեն հիմ ունենալով սակայն կրօն. ըմբռնումի ամենախոնարհ յղացումը:

Նախնական կրօնի ու նախնական փխխտաբայութեան առաջին աստիճանին վրայ՝ մարդը տակաւին չատ հեռու կը գտնուէր մեծիտական ըմբռնումներ ունենալէ: Երբ նա երևոյթներու նախնական պատճառները կը փնտռէր և անոնց համար իր իմացականութիւնը կը գործածէր,

միշտ արամադիր կ'ըլլար նաև տեսնելու անձնաւորեալ
ոգիներ և մասնաւորապէս իր (մարդուն) հետ ֆիզիքա-
կան նմանութիւն մը ունեցող աստուածներ, որոնք,
այնպէս կը հաւատար թէ՛ այդ բոլոր երևոյթները ծնցնող
ազդանքներն էին։ Որոտուովն և չանթին, փոթորիկին
և երկրաշարժին, արեւին և լուսնի ընթացքին և բոլոր
օդերեւութաբանական և երկրաբանական նշանաւոր փո-
փոխութիւններուն մէջ, նա կը տեսնէր անմիջական
յայտնութիւնը անձնաւորուած Աստուծոյ մը կամ ողիի
մը, և զանոնք կ'երեւակայէր ստորարար առաւել կամ
նուազ մարդակերպ կամ մարդուն նման։ Նա կ'ընտրէ և
կ'ունենայ այնուհետեւ բարի և չար աստուածներ, թըշ-
նամներ և բարեկամներ, պահպանողներ և քանդողներ,
հրեշտակներ և աստուածներ, ու, կրօն, այս յղացումնե-
րը առաջ կուգոն ճիշտ այն առեւն՝ երբ արդէն մարդը
աւելի բարձր աստիճանի մը վրայ կը զանաւոր, և ուր
իր ճանչնալու բուն բաղձանքէն մղուած՝ հետզհետէ
կ'սկսէր ճանչնալ գործարանաւոր կեանքի բարձրագոյն
արտայայտութիւնները, տունկերու և կենդանիներու
կազմութիւն ու փձանայը, մարդայ կիսնքն ու մահը։
Կենդանի գործարանաւորութեան հանձարեղ յօրինուած-
քը՝ որ լիովին կը ծառայէ իր նպատակին, մեղ կը մղէ
զայն բաղդատելու մարդկային արուեստի մեծ գործե-
րուն հետ՝ որոնք հիմնուած են որոշ յատկապէս մը
վրայ, ու ահա այն առեւն անձնաւորեալ Աստուծոյ մը
անորոշ գաղափարը աւելի կուտայ Աստուծոյ մը դալա-
փարին։ Որ կը գործէ ծրագրի մը համաձայն։ Մեղ ծա-
նօթ է արդէն որ այս ձևի գործարանաւոր ստեղծագոր-
ծութեան մը ըմբռնումը, իբրեւ մարդաձև Աստուծոյ մը,
աստուածային յօրինողի մը արուեստին մէկ գործը, ՊԸ-

րկթէ ընդհ. կերպով անվտփոխ կը մնայ մինչև մեր դա-
րու կէսը, թէպէտեւ երկու հազար և ա՛լ աւելի տարիներ
առաջ սարդոյ երեկի մասնադէներ հաստատուած են արդէն
թէ սրբան թոյլ ու խախտ հիմ մը ունի այս կերպ
ստեղծագործութեան մը յղացումը։ Վերջին նշանաւոր
ընտարաւորեալը՝ որ այնքան ոյժ տուաւ ևւ զարգացուց
այդ այլանդաակ ստեղծագործութեան յղացումը, եղաւ
Լուի Ակադիէ, որ մեռած է 1873-ին։ Իր «Փորձ՝ դասա-
կարգութեան վրայ» անուն նշանաւոր գործին մէջ, (1855)
Ակադիէ աւելի ևս ընդլայնած է իր ծիծաղելի աստուած-
գիտութիւնը (théosopie) և հանած է բոլորովին արտա-
ւայ եզրակացութիւններ(6)։

Բոլոր կրօն և աստուածաբանական հին դրու-
թիւնները, խնչպէս նաև աստուծոյ բղիտը փիլիսոփայո-
կան տեսութիւններ, օրինակ Պլատոնինը և Երեմիայի
Հայրերունը, բոլորովին հակամոնիստական են, որով-
հետեւ ասոնք բոլորն ալ սկզբունքով հակառակ են բը-
նութեան մասին եղած միապաշտական փիլիսոփայու-
թեան։ Այս հին դրութիւններուն մեծագոյն մասը երկ-
պաշտական(dualiste) է, քանի որ անոնք Աստուած և աշ-
խարհը, ստեղծողը և ստեղծագործութիւնը, միաքը և
նիւթը կը նկատեն իրարմէ բոլորովին անջատ երկու
գոյնցութիւններ։ Այս կերպ յայտնի և չիտուած երկ-
պաշտութիւն մը կը գտնուի նաև կրօններէ մեծագոյն մա-
սին, մասնաւորապէս միաստուածեան սա երեք գլխա-
ւոր ձևերուն մէջ, զորս Առաջաւոր Ասիայի երեք ա-
մենանշանաւոր մարդարէները՝ Մովսէս, Քրիստոս և Մու-
համէտ հիմնած են։ Սակայն, բացի այս կերպ երկպաշ-
տական հաւատքէ մը, արեւելեան այս երեք գլխ.
կրօններու անգրեւտ աղանդներուն և հին ժամանակներու

կրօն, քրիստոնեական մէջ, մենք կը հանդիպինք հին կրօնական բազմապատկեան (pluralisme) մը: Պատկանող բարի Աստուծոյն դէմ (Ոտիրիս, Որմիզդ, Վիշնու), կը գտնենք նաեւ չար ու քանդիչ Աստուած մը (Թիֆուն, Ահրիման, Սիւլա), և, բարի և չար բազմաթիւ կիսաստուածներ եւ սուրբեր, աստուածներու ուսանի ու դուստի կ'ընկերակցին այս երկու զխաւար: Դաստիարակութիւններուն և կը բաժնեն իրենց մէջ Տիեզերքի տնօրէնութիւնն ու գեկալարութիւնը:

— Բայց ինչ կը գտնենք Աշխարհը երկպաշտական և բազմապաշտական տեւակէտներով բացատրող այս ծիծաղելի դրութիւններուն մէջ, — ամէնազրկաւոր և հիմնական գաղափար մը՝ մարդակերպութիւնը (Anthropomorphisme), այսինքն, Աստուծոյ մարդկայնացումը, որու համաձայն մարդը՝ իբրեւ Աստուծոյ նման էակ մը, կամ ուղղակի անկէ ծնունդ առնող մը, կը գրաւէ աշխարհի մէջ ալ մասնաւոր աեղ մը, և սր՝ բնութեան մնացեալ մասերէն ինքզինքը բաժնաւոր կ'զգայ խոր անդունդով մը: Յաճախ մարդակերպութեան կը միանայ նաեւ մարդու կեդրոնային (Anthropocentrique) գաղափարն ալ, այսինքն այն համոզումը՝ թէ մարդը տիեզերքի կեդրոնական կէտն է, տեղգծագործութեան վերջին և գերագոյն նպատակը, և ուստի, բնութեան մնացեալ մասերը՝ ստեղծուած են միմիայն մարդուն ծառայելու համար: Միջին դարու մէջ մարդակեդրոնային հաստատելքին վրայ կ'աւելցնէին նաեւ երկրակեդրոնային (géocentrique) գաղափարն ալ, որու համաձայն երկիրը՝ մարդուն բնակատեղին, կը գտնուէր տիեզերական մարմիններու ճիշտ մէջտեղը, իսկ արեւը,

լուսինը ու քողոր աստղերը կը դառնան իր չուրջ, բայց, ինչպէս Կապերնիկոս, 1543-ին, Աստուածաշունչի վրայ հիմնուած երկրակեդրոնային վարդապետութեան առաւ մահացու հարուած մը, Տարուին ալ, 1859-ին, Նաքըրրած է մարդակեդրոնային վարդապետութեան՝ որ սերտիւ զօդուած է առաջինին հետ (7):

Կրօնական և փիլիսոփայական դանազուն դրութիւններու պատմական և քննադատական ընդհ. բաղդատութիւնը մեզ կը տանի ուղղակի սա եզրակացութեան թէ՝ խորունկ ճանաչողութեամբ մը կ'աւարուած իւրաքանչիւր յառաջդիմական քաղ, մեզ հեռացնելով աւանդական երկպառեսութենէն եւ բազմապառեսութենէ՝ հետզհետէ կ'առաջնորդէ դէպի Միասպառեսութիւն: Հետզհետէ, մեր հետախուզող և գործնական բանականութիւնը, անհրաժեշտօրէն պարտադրուած կ'զգայ ինքզինքը, չ'բաժնել զԱստուած նիւթական տիեզերքէն, կամ իբրեւ անշտտ էութիւն մը՝ տնոր դէմ չ'դնել, այլ՝ զԱյն ճանչնալ ուղղակի տիեզերքին խորը զրուած՝ իբրեւ աստուածային ոյժ մը կամ չարժիչ սգի մը: Որովհետեւ, մեզ համար հետզհետէ աւելի յըստակ և աւելի որոշ կը դառնայ սա իրողութիւնը թէ՝ գործարանաւոր և անգործարանաւոր բնութեան այս բոլոր հիտաքանչ յայտնութիւնները՝ որոնք կը չըջապատեն մեզ չարունակի, միակ և միենոյն ոյժին տարբեր արտայայտութիւնները, միակ և միենոյն հիմնական նիւթին ալլազան միաւորութիւններն են: (*) Հետզհետէ անհերքելի

(*) Մօնիզմը, ինչպէս նախապէս ալ ըսուած է, հակառակ տիւալիզմին, աշխարհագրէն կ'ընդունի սա միակ սկզբունքը թէ՝ բովանդակ տիեզերքը, գործարանաւոր և անգործարանաւոր աշխարհները յառաջ եկած են միենոյն

փառոտերով կը հաստատուի սա ճշմարտութիւնը՝ թէ մեր մարդկային հոգին չնչին մէկ մասնիկն է ամբողջը իր մէջ պարփակող տիեզերական հոգիին, ինչպէս նաեւ մեր մարդկային մարմինը լոկ անհատական չնչին մէկ մասնիկն է տիեզերական գործարանատար մեծ մարմնոյն: Արդի տեսական ընտելութեան և քիմիարանութեան ընդհանուր մեծագոյն գիւտերը ևս, որոնք հարկ եղած չլինուածանիւթերը հայթայթած են մեզ, ընտելեան մասին

նիւթէն: Հրաշալի ու մոգական substance-ը (գոյացութիւն), հիմնաքարը մոթէոլոգիական փիլիսոփայութեան, աստիճանական ու դանդաղ գործունէութեան մը ծնունդ տուած է տիեզերական այսքան հիասքանչ երևոյթներու: Այն թուականներուն, երբ մարդարանութիւն և բնագիտութիւն, աննախընթաց յառաջդիմական բոստմաներ ունեցան, երբ երկու գիտ. մարքեր՝ Ռօպէռ Մայէո և Լավուազիէ անհերքելի փաստերով ապացուցին նիւթի և ոյժի անորոշելիութիւնը, մօնիստական փիլիսոփայութիւնը այնուհետեւ աւելի խիզախ և աւելի գիտակից ծեղում մը յառաջ նետուեցաւ ու գոյատեւ փաստերով ապացուցումն քրաւ թէ՛ ամէն ինչ որ կայ, ինչ որ կը տեսնուի եւ ինչ որ կը շրջապահ մեզ, միակ նիւթի մը, կամ նիւթի եւ ոյժի անբաժան վիճակ մը ներկայացնող «Սիւսքրան»ին ալլազան կեդարւորումներն են:

Հին Մաթէոլոգիայ մը, զարգացած և հետզհետէ կատարեալագործուած Լամերտիով և Հօլպիտով, իր պատուանդանին զայթուէր կ'զգար հետզհետէ: XVIII դարու փիլիսոփայութեան այս հզօր ներկայացուցիչները, որոնք իրենց մարքի հեղափոխութիւնովը և բաւասօզալ յայտնութիւններովը ահաւոր ցնդում մը յառաջ բերին ամ-

մեր ունեցած մօնիստական ըմբռնումին ճշգրիտ և գրեթէ մաթէմատիքական հիմ կը ծառայէին: Երբ Ռօպէռ Մայէո և Հէլմհոլց ոյժի պահպանումի օրէնքը դասն, ապացուցուեցաւ արդէն որ աշխարհի մէջ գտնուած ոյժը հաստատուն և անփոփոխելի քանակութիւն մը կը ներ-

քողջ մասնաշաղկապներէն մէջ, հաշիւ XIX դարու առաջին քառորդը աւարտած՝ արդէն իսկ չափ բան վերայ առին իրենց solմաքիփ փիլիսոփայութենէն: «L'homme machine»-ը երկուսն եկած էր իր նիւթի ու հիւանդազին կողմերով և մնած նիւթի աւտուածացումը այս անգամ հետզհետէ տեղի կուտար: Եկաւ Պիլանէր, և իր հետ բերաւ նոր, գիտական նիւթապաշտութեան սրբազան վեճակ՝ «Force et Matière»-ը: Հէքէլ ալ արդէն հրապարակ նետուած էր: XIX դարէն մինչև XX դար ժամանող այս հոսանքն է. Հէքէլ, զարծաւ Մօնիզմի առնականաբար պաշտպանը և իր մօնիստական թէօրիայի պաշտպանութեանը համար ա՛յնքան արտադրեց, որ կարելի է հաստատապէս պնդել թէ Մօնիզմի վարդապետիւնը գիտականօրէն իր վերջին ձեւակերպումը իրմով ստացաւ: Երբայէն համոզուած իր տեսութիւններուն դէմ. ողիւն, Հէքէլ իր բոլոր գործերուն մէջ ալ կը փառարանէ մօնիզմը և իրեն վերջնական եզրակացութիւնը իր բոլոր դիտական խաղարկութիւններուն՝ կը յայտարարէ՝ «Տիեզերքը իր բոլոր երևոյթներով արդիւնքն է միակ և հիմնական անորոշելի և յաւիտենական նիւթ ոյժին (substance): Տես իր գործերէն՝ Les Enigmes de L'univers, Religion et Evolution. Les merveilles de la Vie. Création du monde etc.

թ.:

կայացնէ, ու նոյնիսկ, եթէ մեզ թուի թէ ոյժ մը կը նը-
ւագի կամ կ'անհետանայ, այդ երևոյթը ուրիշ բան չէ,
եթէ ոչ մէկ ոյժին տարրեր ոյժի մը ձևափոխումը, նոյն-
պէս, նիւթի պահպանման մասին, Լավուազիէի օրէնքը
մեզ կ'ուսուցանէ թէ ակտիւութի մէջ գտնուած ոյժը ան-
փոփոխ և հաստատուն քանակութիւն մը կը ներկայացնէ,
ու եթէ լարմին մը մեզ թուի ոչնչանալ, օրինակ այրե-
լով, կամ նոյնպէս թուի թէ նոր մարմին մը յառաջ կու-
գայ՝ օրինակ բերեղացումով, համապատասխան քանակ
թէ միշտ ձևի կամ միասնութեան փոփոխութիւն մը տեղի
կ'ունենայ: Այս երկու մեծ օրէնքները. — ուժի պահպա-
նութիւնը քանակական հիմնական օրէնքը, և նիւթի պահ-
պանման քիմիաբանական հիմնական օրէնքը. — մենք կա-
րող ենք միացնել փիլիսոփայական տարրեր անունի մը
ներքեւ և զայն անունակ Գոյացութեան պահպանման օ-
րէնք: Մտնելական փիլիսոփայութեան մէջ, արդարեւ,
ոյժ և նիւթ անշարժանելի են, և միեւնոյն ակտիւութեան
էութեան, այսինքն գոյացութեան (subsistence) զանա-
զան արտայայտութիւններն են:

Կարելի է իրրեւ ճշմարտութիւն և իրրեւ միաստատու-
կան փիլիսոփայութեան էական, հիմնական մասը ընդու-
նիլ նաեւ՝ չարժան, կենդանի հիւլէներու տեսութիւնը
(Théorie des atomes animés), սա՝ հին վարկած մ'էր,
որու մասին Աւելառքը բնագէտը և փիլիսոփան, ասկէ
երկու հազար տարիներ տալ իր հիմնած տարրերու ա-
տկութեան և սիրոյ թէօրի, ինչ մէջ տուած է հարկ եղած
բացատրութիւնը: Արդի քիմիաբանութիւնը և բնա-
գիտութիւնը ևս ընդհ. կերպով ընդունած են հիւ-
լէական վարկածը, որ նախապէս Տէմօքրիտի կողմէ յը-
ղացուած և առաջարկուած էր: Դիմութեան կողմէ ալ-

ևս հաստատուած իրողութիւն մ'է թէ՝ բոլոր մարմինները
հիւլէներէ կազմուած են և թէ կատարուած բոլոր փոփո-
խութիւնները արդիւնք են անշարժ մասնիկներու տեղա-
փոխութեան: Գործարանական և անգործարանական
բնութեան մէջ յառաջ եկած բոլոր փոփոխու-
թիւնները, առկա լաւ և առկա յառաջ կ'ըմ-
բռնենք, կըր հիւլէները նկատենք ոչ թէ մնած նիւթի
փոքրիկ զանգուածներ (ինչպէս կը նկատէր հին մաթե-
մատիկական փիլիսոփայութիւնը. Թ.) այլ՝ քաղցրու-
թեան և վառելիքեան ոյժերով լեցուն կենդանի տար-
րական մասնիկներ, իսկ հիւլէներու հաճոյքը և տհաճու-
թիւնը, սէրը և ատելութիւնը ուրիշ բաներ չեն, եթէ
ոչ քաղցրութեան և վառելիքեան ոյժին տարրեր ար-
տայայտութիւնները: Բնագիտութիւնը չա՛տ որոշ
կերպով մեղի ցոյց կուտայ հիւլէներու բնեցած միքե-
նական (cinétique) ոյժը՝ Կենդանի ոյժ (Force vive)
անունին ներքեւ, ասոր հակառակ կարողական ոյժն
ալ կանուանէ Ջգսումի ոյժ (Force de tension):

Թէպէտեւ մէկ կողմէն Միաստատութիւնը մեզ կը
թուի բնութեան և հետեւեալ բնական գիտութիւննե-
րու հիմնական անհրաժեշտ մէկ եզրահանգութիւնը, ու
թէ և Միաստատութիւնը կը ձգտի անոնց բացատրութեան՝
բոլոր երևոյթները վերածելու հիւլէական դրութեան,
միւս կողմէ ստիպոյն ակտը է ընդունիլ նաեւ, որ առայժմ
բոլորովին հետեւ կը գտնուինք գոհացուցիչ գաղափար
մը կազմելու հիւլէներու և անոնց ակտիւութեան եթերին
հետ ունեցած յարաբերութեան մասին: Քիմիաբանու-
թիւնը արդէն երկար ժամանակէ ի վեր կրցած է հառ-
նիլ այն կէտին՝ որ ես ցոյց կուտայ թէ բնութեան մէջ
գտնուած զանազան մարմինները համեմատաբար առկա

դոյն տարբերութիւն մը կը ներկայացնեն Վա-
վերջին ժամանակներու մէջ Քրիստոսեանութեան կատա-
րած յառաջդիմութիւնները աչքս երևան բերած են այն
ճշմարտութիւնը թէ մինչև հիմա անտաքադոլոգի
ճանչցուած տարիքը, կամ տարիք բաժնի մը, հիմնա-
կան գոյացութիւնները ուրիշ բաներ չէին, բայց միայն
զանազան բազմամասն յորինումներ, որոնք սկզբնա-
կան միակ դոյացութենէ մը ծնունդ առած հիւլէներու
յարաժողովս խուճերէն յառաջ եկած են: Եւ սակայն
մեղ համար կարելի չէ սակաւին սեւէ ճշգրիտ կորա-
կացութեան մը հասնիլ՝ այս նախնական հիւլէներու
խոսկան բնութեան և անոնց տարրերէն յատկութիւն-
ներու մասին:

Մինչև այժմ, բազմաթիւ խորագաւ և նորոգիտ
խորհողներ ի զուր յաջնած են լին. փելիստփայութեան այս
հիմնական հարցին աւելի խորիւր թափանցելու և աւելի
լաւ ճանչնալու հիւլէի էությունը և անոր յարաբերութիւ-
նը եթերին հետ՝ որ (եթերը) ամբողջ միջոցը կը լեցնէ:

Հետզհետեւ աւելի կը հաստատուի թէ պարզապ մի-
ջոց չկայ, և թէ ամէն ուրեք հիւլին կամ ծանր զան-
գըւածին նախնական հիւլէները նախապէս անջատուած
են տիեզերական միաստորը (homogène) եթերէն՝ որը
ափուտած է ամբողջ տիեզերական միջոցին մէջ: Եթէ ոչ
անհրաժեշտ, բայց գոնէ շատ նորին ու շատ թեթեւ այս և-
թերը, իր ծփանքներովն ու վէտիլումներովը յառաջ կը
բերէ լոյսի և տաքութեան, էլեքտրականութեան և մագ-
նետականութեան բոլոր երևոյթները: Կարելի է եթերը
ներկայացնել՝ ուրեմն կամ անհունօրէն տեւական գոյացու-
թիւն մը՝ որ կը լեցնէ հիւլէներու միջոցն ալ, և կամ նկատել

(եթերը) անջատ (discrete) մասնիկներու ամբողջութիւն
մը: Այն առնն պէտք է եթերի այս հիւլէներուն վերա-
դրել վանդութեան ներքին սլոժ մըն ալ, որ միշտ դի-
մադրութեան մէջ կը գտնուի նիւթին հիւլէներէն ան-
բաժան մնացող քաղցողական ոյժին հետ: Վերը բացա-
տրուած քաղցողութեան և հիւլէներու վանդութեան
երկույթներովն է որ կը բացատրուի նաև, իր կարգին,
ընդհ. տիեզերքի մեքենականութիւնն ալ: «Տիեզերական
միջոցի գործունէութիւնը»՝ Շլէյքինսկեր ըրօֆէսէօրի
կարծիքի համաձայն, կրնանք վերագրել տիեզերական
եթերի թրթռացումներուն:

Տեսական քաղաքութիւնը սակայն վերջերս անհու-
նապէս կարեւոր յառաջդիմութիւններ ունեցած է: Նա
մօտեցած է ճանչնալու տիեզերական եթերը, անոր բը-
նութիւնը, կազմութիւնը և շարժումները, ու այս մեծ
հարցի լուծումը արդէն իսկ մշտնապէս փիլիսոփայու-
թեան սահմանագիծին վրայ դրած է նա: Տակաւին քա-
նի մը տարիներ առաջ, շատ մը գիտուններու համար,
տիեզերական եթերը կը թուէր անհրաժեշտ գոյացութիւն
մը, բայց անոնք իսկապէս եթերի վերաբերեալ ոչինչ
գիտէին, և ուստի եթերի մասին իրենց ունեցած այս
հաւատքը կ'ընդունուէր իրրեւ ժամանակաւոր վարկած
մը՝ քանի որ անոր օգնութիւնը յաճախ անհրաժեշտ կը
նկատուէր: Բայց այս ալ բարձրովն փոխուած է, երբ
1845-ին, Հանրի Հէրձ մեզի լուսաբանեց երկրորդական
ոյժի բնութիւնը: Իր կատարած գեղեցիկ փորձերովը,
նա վերջապէս հաստատեց մատաւելի այն կանխառե-
սութիւնը՝ որու համաձայն լոյսը և ջերմութիւնը, էլեք-
տրականութիւնը և մագնիսականութիւնը յայտնութիւն-
ներն էին՝ մօտաւոր աղբակցութեամբ մը՝ ոյժերու միակ

խումբի մը, և որոնք (կեքսը, մադնիսկանութիւն և այլն) և թիւերն խնամքնակ թրթռացումներէն միւսն յառաջ կուգային: Եւստի, ի՞նչ բնութիւնով տար կրեան և կամ ըլլայ, ա՛նչն տրեք կը քարտէրան անտարադասութիւն մ'է, որ զոյսութիւնը կրնայ ամեն վայրկեան յարմար իջ կեքսը բանիսն և անտարադասութիւն վեր կրով: Այժմ կը ճանչնանք լուսաւոր ուղիքներու և կեքսքական պիւքներու կրկաւութիւնը, ու կան այսօր կարգ մը բնապէաներ ալ որոնք նոյնիսկ կը մտածեն եթերի խտութիւնն ալ գիտնալ՝ դէժէ մասաւոր հաշուով մը: Երբ օդանոս մեքենայի մը օդանոսիւսը, օդի զանգեւածը զուրս հանենք ապակեայ զանդակին մը մէջէն, բայց թիւք և մաշկը չէ մէջը զանաւոր լոյսի քանակութիւնը կը մնայ անփոփոխ և մենք հոն որիչ բան չենք տեսներ, այլ միտն եթերը՝ որ կը թրթռայ (3): Եթերը ճանչնալու համար կառարտած այս բոլոր յառաջգիւստութիւնները՝ մօնիտաւան փիլիսոփայութեան համար հսկայական յաղթանակներ կ'ապահովեն: Մասցւած ծանոթութիւններով բարձր միջոցի և հետաւորութիւններու մէջ զանաւոր մտքիւններու գործունէութեան մասին կազմուած սխալ գաղափարները ջնջւած են: Թէև կ'սկի ինքիւ և ծանր հիւշները չէ՝ որ ամբողջովին կը բռնեն տիեզերքի անհուն միջոցը, և ասկայն այդ միջոցը լեցուն է եթերով, ժամանակի և միջոցի մասին մեր գիտցածը արեւմտ լուրովին անբեր պիտի ըլլայ քան այն՝ զոր ասիկ հորիւք տարիներ առաջ Բանդ արկիցստցած է: Այս խնդրոյն մէջ Բանդիսկիւնի մեծ փիլիսոփային քննող ատութիւնը, ինչպէս նաև գործարանաւոր աշխարհի նպատա-

կարանական (1) (téléologique) թէրթայի բացատրութիւնը և յետոյ իր բնադրանքական անտութիւնները յոյց կուտան մարդաշնորհական տկարութիւն մը՝ զոր ի հարկէ իրաւունք ունինք կրեան բերելու (10): Հաւատքի հիմ ծառայող եթերի անտութիւնը՝ ի՞նչ, մէրի սոյ կրեքի մասնաւոր ձև մը, եթէ ասկայն տիեզերական և գործոն եթերին դէմ՝ որ ստեղծագործ ապուածութիւնն է, կանգնեցնէք (opposer) ծանր և ինկոնս զանգեւածը, ստեղծագործութեան նշանը (11)

Գոհ ենք որ վերջապէս հասած ենք մօնիտաւան գիտութեան կատարը, և ահա, մեր խաղարկու մաքին առաջ կը պարզուին նոր, զարմանալի հետանկարներ, որոնք մեզ կը մղեն աւելի ևս մօտենալ աշխարհի միակ, մեծ առեղծուածին լուծմանը: Տիեզերական թեթև ու գործոն եթերը ի՞նչ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի ծանր ու անշարժ զանգեւածին՝ նիւթին հանդէպ, զորս կ'ուսումնասիրենք տարրաբանօրէն և կարող ենք ենթադրել թէ նա միմիայն հիւշներէ կազմուած է: Ար-

(1) Նպատակարանութիւնը (téléologie) առանձին գիտութիւն մըն է փիլիսոփայութեան մէջ: Այս գիտութիւնը կ'ընդունի գոյութիւնը միայն մեծ նպատակի մը՝ տիեզերական և հասարակական բոլոր երևույթներու մէջ: Այս տեսութեան կողմնակիցները բաղձաթիւ են: Տիեզերական անտեղական կարգերու մէջ ասկայն չէ կարելի տեսնել բնիչ, մեծ նպատակ մը, կան բաղձաթիւ մանր նպատակներ: Ընկերային ու հասարակական կեանքի մէջ ասկայն, կան անհատական և հասարակական նպատակաւորութիւններ: Արդի քաղաքակրթութիւնը փոքրիկ ենթակայական, նպատակներու ուղղակի արդիւնքն է:

դի վերաբերող տարրաբանութիւնը, տալիս են եօթա-
շատան անտարբարագոյրելի նիւթեր կամ տարրեր կը
հաշուէ (1): Սակայն այս տարրերու փոխադարձ յարա-
բերութիւնը՝ խումբ-տարրերու հանդէպ, իրենց լուսա-
դասակերպութիւնը (spectroscotique) յատկութիւնները
են. կուգան հաստատելու թէ այդ տարրերը բարձր ալ
պատմականորէն յեղաշրջական (d'évolution) պարզագոյն
տրամադրութիւններ են, կազմուելով հետզհետէ նախնա-
կան հիւլէներու յաբախախախ խումբերու զանազան յո-
րինումաճքներէն և փոխ յարաբերութիւններէն:

Այս նախնական հիւլէներուն, որոնց զանդուած
- հիւլէ (masse-atome) անունը տալինք, և որոնք ան-
գործ նիւթէն ի վերջոյ կազմուած անջատ մարմններն
են, կրնանք վերադրել, աւելի կամ նուազ ստուգու-
թեամբ, ակնդերական կարգ մը անխափա և հիմնական
յատկութիւններ: Այդ նախնական հիւլէները հաւանա-
բար միջոցին մէջ ամէն ուրեք միեւնոյն են՝ իրենց մե-
ծութեամբը և իրենց յատկութիւններովը, ու թէև կու-
տարուած վերջին անալիզի մը մէջ՝ անոնք որոշ մե-
ծութիւն մը կը ներկայացնեն արդէն, և սակայն նկատի
ունենալով իրենց բնութիւնը՝ զանոնք կրկին մտտերու
բաժնել բոլորովին անկարելի եղած է: Այդ նախնական
հիւլէներու ձեռք կտաւերկապէս գնդաձէն է, ան արժ ու ան-
գործ են՝ բառին բնագիտական իմաստովը, անխափա
են, աստճականութիւնէ զուրկ և եթերին անխափա-
նայելի, ու թէև անխափա են այս հիւլէները և սակայն
իրենց գլխ. յասկութիւններէն մէկն է իրենց քիմիական
խնամութիւնը, կը ճշտին իբրեւ զանազան քիմիական

(1) Այժմ հոլմանասունը կ'անցնին Թ.

և փոքրիկ խումբեր կազմած՝ յայտնի և որոշ ձևերով
իրար կը միանան՝ միշտ ղեկավարուելով սակայն օրէնք-
ներով: Նախնական հիւլէները իրենց այս վիճակին մէջ
կը գտնուին, որչափ ատեն որ երկրի ֆիզիքական դոյու-
թեան ներկայ պայմանները հաստատուն և անխափա կը
մնան: Նախնական հիւլէներու այս խումբերը արդի քիմի-
աբանութեան ծանօթ անտարբարագոյրելի քիմիական տար-
րերը կամ հիւլէներն են: Արդի քիմիական տարրերու որա-
կական տարբերութիւնները՝ որոնք անխափա ձև մը
ստացած են մեր փորձառական գիտութեան համար,
արդիւնքն են միմիայն նախնական հիւլէներու քանակա-
թեան և իրենց ստացած զանազան դիրքերուն: Այս-
պէս, օրինակ, բնածուխի մը հիւլէն, գործարանաւոր
աշխարհի այս ճշմարիտ արտաբեր, չ'առ հաւանորէն քա-
ռանկառ ձև մը ունի և բաղկացած է նախնական չորս
հիւլէներէ (1):

(1) Մօնիզիի հիմնական դասանանքն է, ինչպէս
բնութեամբ է նախորդ էջերուն մէջ ալ, ակնդերական բո-
լոր բնութիւնը նկատել միայն մայր նիւթի մը՝ substance-
ին զանազան յայտնագործումները: Նիւթը կազմուած է
հիւլէներէ, իսկ հիւլէները, աւելի փոքր, անբաժանելի
և անխափա կարծուած բաղադրութեամբ մասնիկներէ, զորս
անդիւլներէն բառով մը այլոն կամ կիֆսոն կ'անուանենք:
Էլէքտրոններ ստաջ բերած են հիւլէները, հիւլէները
ծնունդ առած են molécule-ներու, իսկ բաղադրութեամբ
և զանազան position-ներովը ծնունդ առած են արդի
քիմիաբանութեան ծանօթ պարզագոյն տարրերուն: Ահա
այս տարրերն են որ իբար միանալով յառաջ բերած

1869 - ին, երբ Մանթրիէֆ և Լոթաու Մայէն քիմիական տարրերու շրջանաւորութեան (périodicité) օրէնքը գտան, և որու վրայ հիմնեցին նաև իրենց բնական դրութիւնը, այնուհետև տեսական աստղագիտութեան այս թանկագին յառաջդիմութիւնը Կիւսթավ Վանտի կողմէ աւելի ևս յառաջացաւ՝ յեղաշրջական (évolution) թէօրիայի ուղղութեամբ։ Կ. Վանտը կը Զանսը հաստատել թէ զանազան տարրեր զարգացումի վիճակներ կամ լուի միաւորութիւններ (combinaison) են, որոնք պատմականօրէն յառաջ եկած հիմնական վեց տարրերու ծնունդէն են և թէ այս վերջիններն ալ, իրենց կարգին, պատմական արտադրութիւններն էին նախնական միակ ասար-

են զանազան մարմինները՝ զորս կը տեսնենք չարունակ մեր մօտը ու մեր չուրջը։ Մարմիններու տարրերութիւնը քիմիական տարրերու դիւրին և բանական արդիւքն է, տե՛ս այս մասին Հէքէլի «la loi de substance» գլուխը, ուր նա կը յայտարարէ թէ զանազան երեւոյթներ, օրինակ մագնիսականութիւն, էլեքտրականութիւն, ջերմութիւն լոյս և ինչ. նախնական ոյժի (prodyamis) մը զանազան արտայայտութիւններն են, և այդ նախնական ոյժն ալ արդիւնքն է եթերային միաձուլ զանգուածի ճօճումին։ Հիւլէները ուրիմն, ըստ մօնիստականութեան, ունին զգացում, Զանք, մէկ խօսքով ունին տիեզերական հոգի մը։ Ուրեմն, բոլոր հոգեբանական երեւոյթները, ինչպէս սէր, ատկութիւն, կիրք, համակրանք, խորշում ևւին. արդիւնքն են քիմիական տարրերու յարակցութեան (affinité)։ Իսկ ինչ որ կայ ու կը շրջապատէ մեզ, ծնունդ աւած են տարրերու թաղկոյցութիւնէն։

թ.

րի մը։ Արդէն Բուօք, իր suirbrou ծնունդը (Genèse des éléments) անուն գործին մէջ, սկզբնական վարկածական այս գոյացութեան նախնական նիւթ կամ մէկ բառով նախահիւք (protyle) անունը առած էր (12)։ Այս նախնական գոյացութեան փորձնական ապացուցումը, որ բովանդակ կըսելի նիւթին հիմն իսկ է, թերեւ ժամանակի խնդիր մ'է։ Իր յայտնութիւնը հաւանաբար պիտի պահէ ալքիմիագէտներու (alchimiste) բոլոր յոյսերը, արեւատականօրէն ոսկիի և արծաթի փոխելով բոլոր միւս տարրերը։ Բայց հոս աւելի կարեւոր և մեծ խնդրի մը առջև կ'եկնենք. — Եթերին հետ այս նախնական նիւթի յարաբերութիւնները ինչպէս բնական վիճակ մը կ'ստանան (s'établir)։ Արդեօք նախնական այս երկու գոյացութիւնները յաւեւանական պայքարի (antinomie) մը մէջ կը գտնուին, կամ արդեօք, գործօն եթերը ինքը՝ չէ՛ կանխած ու ծնած կըլուսելի նիւթը՝ զանգուածը։

Իրրեւ պաշտօնական այս մեծ, հիմնական հարցումին, բնագիտական բաղմամբիւ վարկածներ ներկայացած են։ Սակայն մինչև հիմա քիմիաբանութեան զանազան հիւլէական վարկածները չեն ներկայացներ բաւարար հիմեր և ինձ կը թուի թէ՛ տիեզերական միջոցի գործունէութեան մասին այս ժողովի արեւատական խօսին՝ Բրօֆ. Շլէյլինմէրի պարզած բնատաղից վարկածն ալ այս անտակէն էր։ Ինչպէս ինքն ալ շատ իրաւամբ ըստ, առ այժմ ըն. փիլիսոփայութեան վարարերեւոյ կատարուած բոլոր փորձերուն մէջ, բուն խնդիրը կը կայանայ գիտ. հաւաստի մասերուն վրայ, որոնց ստուգութեանը (bien-fondé) մասին մարդիկ կրնան չատ տարբեր կարծիքներ ունենալ, համա-

կէօթէի կողմէ նախադրացուած, Լամարքի կողմէ XIX դարու սկիզբները դոճացուցիչ եղանակով մը պարզուած (formuler), իսկ ասկէ քառասուն երեք տարի առաջ վերջնական կերպով հաստատուած է. չնորհիւ անդլիայի ամէնամեծ գիտուն՝ Շառլ Ծաբուլինի՝ (14) որուն ընտրութեան թէօրին լ'յուլյան է այն պարագային զոր Լամարք բաց թողած էր իր ժառանգականութեան և յարմարումի (adaptation) փոխադարձ ուղղեցութեան տեսութեանը մէջ: Այժմ, գիտնէք այլեւ թէ մեր երկարագունդին վրայ, «պղնձեայ յալիսեմական օրհնմներու» համաձայն, զարգացած է գործարանաւոր աշխարհը՝ յարստեւ և չարունակականօրէն, գիտնէք նաեւ այն օրէնքները, զոր Լիէլ ցոյց տուած է, 1830-էն սկսեալ, որոնց համաձայն զարգացած է անպարձարանական աշխարհը: Գիտնէք այժմ թէ՛ զն-

ով կը մօտենայ բնութեան և բնութեան գիտութեան, այդ ամենը կը դառնան պարզ երեւոյթներ, իսկ պատճառականութեան մեծ օրէնքին և բնութեան կտրուկներուն ուղիղ և արամաբանական հետեւները:

Մօնիտաւիան փիլիսոփայութեան կարեւոր մեծագոյն առեղծուածներէ մին է նիւքի (substance) հարցը: Ուրիշ յառաջ եկած է սա հիմնադի տիեզերքը յօրինող նախնական նիւթը, ո՞վ ծնունդ տուած է անոր... Բազմաթիւ հանճարեղ ուղեղներ երկար խորայնացած են այս հարցի վրայ, բայց ոչինչ ձեռք բերած: Արդեօք գիտութիւնը ապագային զիտի կտրեմայ լուծել այս գժուարին հանկուկը...

նազան կենդանիներու և տունկերու բազմաթիւ տեսակները, որոնք միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին՝ բրնակած են մեր մարդակին վրայ, միակ արմատի մը ճիւղաւորումներն են եղած: Գիտնէք նաեւ թէ մարդկային սեռը ինքն ալ, ողնայարտորներու արմատին աւելի երիտասարդ, բարձրացած և կատարելագործուած ճիւղերէն մին է:

Յեղաշրջական բնական գործողութիւններ, (procès) որոնք անփափախ օրէնքներու համաձայն աստիճանական զարգացումով մը իրարու յաջորդած են, կ'առաջնորդեն մտածողը, քառասուն նախնական տիեզերքի մը մէջէն, ուր յաւիտեական էակներ (Eon) կը բնակէին, դէպի այս օրս ան տիեզերքը: Նախապէս անհուն միջոցին մէջ կար միայն առաջնական շարժուն կիթերը՝ ուր ցլրուցան սրբորւած էին միատարր, անջատ, բազմաթիւ մասնիկներ՝ զոր նախնական հիւլէներ կ'անուանենք: Թերեւս ասանք ալ նախապէս թրթռացող գոյացութեան խտութեան պատճառները (points de condensation) եղած են, որոնց մնացորդը այսօրուան կիթերը կը ներկայացնէ: Երբ նախնական հիւլէները կամ հիւլէական կոյտերը, խմբովին, որոշ քանակութիւններով, իրարու միացած են, յառաջ եկած են տարրեղէն (élémentaire) հիւլէները: Համաձայն Գանդի և Լարլատի միգամածութիւն (nébuleuse) վարկածին, չրջող գունդերը կը բաժնուին և կը կազմուին այս նախնական թրթռուն միգամածէն: Մեր գլխի վերեւ փայլող հսկայ արեւն ալ, այս հազարաւոր գունդերէն մէկն է, ինչպէս նաեւ այն բոլոր մարդակները՝ որոնք կեդրոնախոյս ոյժի չնորհիւ իրմէ ծնունդ առած են: Սա մեր աննշան երկրագունդն ալ, ուր կը բնակինք, արեգակնային գրութեան մէկ

պարզ մոլորակն է, որուն բովանդակ անհատական կեանքը արեգակի լոյսի արդիւնքն է: Երբ երկրային ատփրաշէկ գտնուելը կը պաղի մինչեւ որոշ ատփրաշէկ մը, այնուհետեւ հեղուկ ջուրը կաթիլ կաթիլ կը հոսի իր մասերէն հաստացած կեղեւին վրայ, և առ կ'ըլլայ գործարանական կեանք ատփրաշէկը առաջին պայմանը: Այնուհետեւ բնածուխի հիւլէնքը կ'սկսին իրենց գործարանային աշխատանքը և միասնաբար ուրիշ տարրերու, կերպաւորուած, մածանիկ բաղադրութիւններ առաջ կը բերեն: Արեան անդոյն հեղուկի (plasma) փոքրիկ փշտուր մը արդէն իսկ անհատական յարակցութեան (cohesion) և աճողութեան սկսած և այդ սահմանները անցած՝ երկու նման կէտերու կը բաժնուի անուհեակ, երեւան կուգայ առաջին մեմալը (monère) (*) որու չորսիւ կ'սկսի գործարանական կեանքը և իրեն յատուկ գործողութիւնն ու ժառանգականութիւնը: Միտարը (homogène) մօնէոի արիւնահիւլէին (plasma) մէջ մենք կը տեսնենք անջատ, ատանձնացած վիճակի մը մէջ՝ աւելի խտացած կեղրոնական կորիզ մը՝ որ աւելի թոյլ զանդուածի մը մէջ տեղ կը գտնուի: Այդ կորիւն (nucléus) և նախահիւլէին (protoplasme) աստիճանաբար ունեցած տարրերականացումը (différenciation) կը կազմուի գործարանական առաջին բջիջը:

(*) monère, որուն ճշգրիտ բացատրութիւնը տուող հայ. բառ չունինք ղժբախտաբար, մանրացոյցով իսկ հազիւ տեսնելի միարջիջ կենդանի մըն է: Monère-ը հեղակներէն (infusoire) և նախակենսիկներէն (protozoaire) աւելի փոքր է:

Բառարան Գ. 1.

Երկար ասեմ, միախառն աչք կերպ նախակենսիկներ կամ նախնական միարջիջ էակներ մեր մոլորակին վրայ կը բնակին: Շատ խեղճ և աղքատ հիւստած ունեցողները (histone), բազմարջիջային տունիկն ու կենդանիները, յառաջ կ'կրնան հասնուի, Cénobieներու (միայնոց) կամ բնակիւրային համախմբութիւններու (union) աստիճանաբար կրնան յեղաշրջութեամբ:

Կենդանիներու ծաղման մասին, փորձառական երեք մեծ գիտութիւններու, Հնէաբանութեան, Բաղադրական Կազմախօսութեան և Էմբրիոնաբանութեան առաջնադրութեանը չորսիւ, Տեսաբանական (pylogénitique) գիտութիւնը հետզհետէ մեղ կ'առաջնորդէ, սկսեալ ամէն նախնական յետակենսիկներէն (métazoaire), ամենապարզ բազմարջիջային կենդանիներէն՝ մինչեւ մարդը: Յետակենսիկներու յատուկ բնուէ. աղքատական ծառի արմատին ամենամեծ կէտին վրայ կը գտնուին որովայնայինները (gastrea) և Սպոնգազգիները (spongiaire), որոնց բովանդակ մարմինը կը բաղկանայ կլոր որովայնային պարկէ մը, որու թանձր պատերը (paroi) կազմուած են բջիջային երկու խաւերէ, նախնական բողկուկային (*) (blastodermique) երկու թերթիկներէ: Համապատասխան ծրական վիճակ մը, կամ երկու թերթիկներէ բաղկացած ստամոքսիկ (gastrula) մը՝ ժամանակաւոր կերպով կը գտնուի բոլոր յետակենսիկներուն նախաաղմնածնութեան (embryogénie) մէջ, սկսեալ ճառագայթա-

(*) Դիֆերենցիալ թաղանթ մէ՝ որ ծնունդ կուտայ սաղմնային մարմնին: Կարելի է կոչել նաեւ ծրական մաս: Բաղադրած:

Տիգրան, «Փերակ Կրատ»

ւորներէն և որդիքէն մինչև մարդը: Բուռններու (helminthe) կամ սառնազոյն որդերու վերաբերեալ ընդհանուրէն կը գտնուին իրրե զլիսուոր և անխախտ թափանչանք, կենդանական չորս անխախտ դասերը՝ Թուլամորփներու, Կենդանաբոյներու, Յաղաւորներու և Ոյնայաբուներու: Այս վերջիններէն (Ոյնայաբուներ) միայն, իրենց ձեւաբանական և բաղադրական կազմման մասնայատկութիւններով կը յարմարին մարդուն: Շարք մը ջրային սառնազոյն ոչնայաբուներ, ինչպէս Շրջասուրներ (amphioxus) Բարալէզներ (Lamproie) և ձուկեր կանխած են խոքաւոր (pulmoné) երկաթնեցազները, որոնք նախ կ'երևան երկրաբանական խաւերու անխաբեր շրջանին: Երկաթնեցազներէն յետոյ, սկսածն զարաշխանին մէջ երևան կուգան առաջին amniotները՝ ամէնաւին աղբակները: Իսկ ամենցէլ չափ ետքը՝ երբորդական շրջանին (époque du trias) մէջ կը զարգանան մէկ կողմէն ձուկերը և միւս կողմէն սանաւորները (*):

Երբ հասկցանք թէ կենդանիներու բարձրագոյն դասը բնական միութիւն (unité) մըն է և բնական ազդեցութիւնը յառաջ եկած է, մէկ յայտնի եղաւ նաեւ որ մարդը իր ֆիզիքական բովանդակ կազմուածքով կատարեալ

(*) Երկրաբանական հինգ զարաշխաններու տեղութեան և այդ զարաշխաններուն մէջ հետզհետէ կատարեալագոյն ծրուած ձեւերով երևան եկած կենդանիներու մասին ամփոփ տեղեկութիւն մը կարելի է ստանալ, գիտելով է. չէքէլի «Religion et Evolution» անուն գործին վերջը գրուած աղյուսակէն: ~

սանաւոր մէ: Ամէնապարզ բաղադրութիւն մը իսկոյն պիտի համոզէ աննախապաշար զիտոյ մը թէ՝ ձեւերու սրչափ ազդակցական մօտիկութիւն մը կայ մարդուն և կապիկներուն միջև, որոնք սանաւորներու մէջէն ամէնէն աւելի մօտ են մեզի: Բաղադրական կազմութեանը աւելի ևս յառաջ երթալով հաստատած է որ մարդուն եւ մարդակապիկներուն (Կորիլա, Շէմքանգէ եւ Օրանկուրան) ձեւաբանական բոլոր արբերութիւնները աշխարհ կարելի է աչքի գաւնող չեն, քան այն արբերութիւնները՝ որոնք գոյութիւն ունին մարդակապիկներուն եւ միւս կապիկներուն միջեւ: (Ընդգծումները իմն են, Թ.):)

Հըբբայէի այս եզրակացութեան տեսականական կարեւորութիւնը միշտ աչքի կը զարնէ: Մարդկային սեռի ծագման, կամ, մարդուն բնութեան մէջ գրուած տեղին հարցը, խնդիրներու խնդիր, այժմ իր պիտական պատասխանը ստացած է. Մարդը յառաջ եկած է կապիկանման սանաւորներու շարքէ մը: Մարդանութիւնը կրցած է նաեւ երևան բերել երկայն շղթան նախահայր-ոչնայաբուներու՝ որոնք կանխած են բարձրագոյն յեղաշրջուած (évolué) այս սերունդին յամբնութեայ զարգացումը (15):

Յայտնի է որդէն թէ ծագման տեսութիւնը մարդուն բնական պատմութեան բովանդակ կապուածին վերայ ինչքան մեծ լոյս մը տալու է: Տարուէ տարի նա իր ձեւալուծիչ արդեցութիւնը պիտի տարածէ գիտութեան բոլոր ճիւղերուն վրայ առ հասարակ, զանոնք պիտի նմարկէ ձեւալուծութիւններու, մինչև որ վերջապէս լուսաւոր և անխախտ կ'ընտրուի զանապ

հաւատք ամենաւն համար: Այսօր, ազգաներն ու սահմանադրական մասնագետները միասին կը հետազոտեն ծագումնական տեսութեան ճշմարտութեանը վրայ, թէ և մերթ ընդմերթ, հոս հոն, առկա ինքեան կ'ըլլեն բնազդներ, որ կ'աշխատին ժխտել անոր հիմերը, կամ, փաստեր չունենալով, կը դանդաղեն յայտնուած ճշմարտութիւններուն վրայ, ինչպէս այս պատահած է Մուքուայի ակտարանական մէկ քօնկրէյին մէջ՝ Գերմանացի նշանաւոր ակտարներ մը, և սակայն իրողութիւնը այն է որ նա ժամանակակից կենսաբանութեան և մանաւանդ մարդածնութեան դարմանալի յառաջդիմութիւններէն անտեղեակ մնացած է: Կենսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն, ձկնաբանութիւն, բնախօսութիւն և մարդաբանութիւն, ծագման տեսութեան մինչև խորերը թափանցած են և անկէ մեծապէս օգտւած (16):

Յեղաշրջութեան (évolution) բնական թէօրիան, կանգնած մօնիստական հիմերու վրայ, ո՛չ միայն մեծ լոյս մը սփռած է բնադիտական երևոյթներու վրայ, այլև հոգեբանական կեանքի երևոյթներուն վրայ: Առաջինը և վերջինը արդէն իրարմէ անբաժան կը մնան: Մեր մարդկային մարմինը, անցնելով նախահայրեան ողնաշարաւորներու երկար շարքի մը մէջէն, աստիճանաբար ձևաւորուած և իր այսօրուան ձևն ստացած է: Մեր ուղեղի գործունէութիւնը՝ շարունակ ուղեղական գործարանին հետ յարաբերութեան մէջ մնալով զարգացած է կամաց կամաց, և ինչ որ համառօտ բացատրութեամբ մը, մարդկային հոգի կը կոչենք, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ մեր զգայութիւններուն, մեր կամքերուն և մեր մտածունկներուն գումարը, գումարը:

հոգեբանական գործունէութիւններու, զոր կը ներկայացնեն մեր ուղեղի կեղծային մանրադիտակային ըջիջները՝ իրեն տարրական օգեմաներ: Բայց թէ ինչպէս, մարդկային մտածման կեղծան (pensoir) եղող ուղեղը հետզհետէ, ամէնէն խոնարհ և ամէնէն բարձր տանաւորներու ուղեղային ձևերէն բարձրացած է, այդ մեղքոյց կուտան Բաղդատական Կազմախօսութիւնը և էականութիւնը, և յետոյ ինչպէս, նոյնիսկ մեր հագին, որ ուղեղային գործունէութիւն մ'է, այսքան զարգացած է, ասոր ալ պատահաբանը բաղդատական հոգեբանութիւնը կուտայ: Այս վերջին գիտութիւնը մեզ կը սովորեցնէ նաև թէ հոգեբանական գործունէութիւններու ինչքան խոնարհ և զարգացած ձևերու կը հանդիպինք եթէ մօտենանք ստորնագոյն կենդանիներու, օրինակ, միարջիջային նախակենսիկներու, հեղակներու և արմատաւորներու (rhizopode): Իւրաքանչիւր բնապաշտ, եթէ ինձ նման երկար տարիներ քննէ և ուսումնասիրէ միարջիջային նախակենսիկներու հոգեբանական գործունէութիւնները, կատարելապէս պիտի համոզուի ի հարկէ թէ անոնք ալ հոգի մը ունին և թէ այդ խեղճ, ըջիջային հոգին ալ, իր կարգին, բաղկացած է զգայութիւններու, գաղափարներու և կամական գործունէութիւններու ամբողջութիւնէ մը: Մեր մարդկային հոգւոյն զգայութիւնները, մտածումն ու կամքը ևս ըջիջային հոգւոյն աստիճանական զարգացումներն են: Նոյնպէս, մենք կը հանդիպինք ձուկին մէջ, ըջիջային ժառանգական հոգիի մըն ալ՝ օժտւած կարողական ոյժով (énergie potentielle), ուրկէ միւս կենդանիներուն նման, մարդն է որ կը յեղաշրջուի (17):

Անհիւթական, ուրոյն հոգի մը գոյութիւն չունի
կրքեք, և ուստի, յետ այսու, ճշմարտապէս գիտական
հոգեբանութեան մը առաջին դարձը պիտի ըլլայ ո՛չ թէ
պարսպ հայեցողութիւններ ունենալ այդ տեսակ անդոյ
հոգիի մը բնութեան մասին, որ ժամանակաւոր կերպով
կենդանի մարմնին հետ կապածակի միութիւն մը կ'ու-
նենայ և յետոյ կը բաժնուի անկէ, ալ պիտի ըլլայ ա-
ւելի բաղդատական հետազոտութիւններ ունենալ հոգ-
ւոյն գործարաններուն մասին, և կատարել փորձառա-
կան փորձեր՝ անոնց հոգեբանական գործունէութիւննե-
րուն մասին: Գիտական հոգեբանութիւնը, արդարեւ,
բնախօսական գիտութեան մէկ մասը կը կազմէ: Հոգե-
բանութիւնը, գիտականօրէն, մեր բոլոր գործունէու-
թիւններուն և մեր ամբողջ գործարանային յօրինուած-
քին կենսական գործունէութեան տեսութիւնն (théorie)
է: Ապագայ ժամանակներու բնախօսութիւնը և նորա-
գոյն աստարանութիւնը, հոգեբանութիւնը և աս-
տարութիւնը պիտի դառնան բջիջային գիտութիւններ,
և այն աստի գիտուններ առաջին անգամ պիտի սկսին
քննել ըջիջներու հոգեբանական գործունէութիւնները:
Այս կերպ ըջիջային հոգեբանութեան մը չնորձը, թէ
ինչքան գեղեցիկ և կարեւոր արդիւնքներ պիտի ստա-
նանք, երբ մանաւանդ փոքրիկ քննութեան լուրջ մը
անջննք գործարանական կիսնքի ամէնէն խոնարհ տա-
ւիճաններուն վրայ գտնուող միարջիջային նախա-
կենսիկները, մասնաւորապէս արմատաւորները և հեղակ-
ները, դեռ վերջերս մեղի ցոյց տուաւ Վէուօնը, Նախա-
կենսիկներու մասին հոգեբնախօսական ուսումնա-
սիրութիւններ անուն գեղեցիկ գործին մէջ:

Հոգեբանական գործունէութեան այն գլխ. երեւոյթ-
ները, ինչպէս, զրգուականութիւն, զգայութիւն և չար-
ժում, զոր կը գտնենք միարջիջային գործարանաւորու-
թիւններուն մէջ, կ'երևին արդէն բազմաբջիջային բոլոր
գործարանաւորութիւններու մէջ ալ, որոնք ուղղակի
արդիւնքն են այն ըջիջներու՝ որոնցմէ այդ կենդանիսե-
րուն մարմնը յօրինուած է: Եթէ մօտենանք ամէնէն
խոնարհ յատկանիւններուն, ինչպէս աշխատող-
նայարաւէյներուն, բաղմոտանիւններուն, կամ սրտիւրաղ-
ներուն, ինչպէս նաեւ տունկերուն, պիտի տեսնենք թէ
առկաին անոնց մօտ հոգիի յատուկ մէկ մասնաւոր
գործարան չկայ, այլ այդ կենդանիներուն մարմնի բոլոր
ըջիջները աւելի կամ նուազ չափերով կը մասնակցին
հոգեբանական կիսնքի զանազան երեւոյթները առաջ ա-
ռաջ բերելու: Միմիայն բարձրագոյն կենդանիներու մօտ
է որ հոգեկան գործունէութեան վերաբերեալ առանձին
գործարան կայ և այդ գործունէութիւնը չարունակ
կապուած է ուղեղին: Աշխատութեան բաժանման օրէն-
քը բնդհանուր է, այսպէս, մարմնի մէջ ալ զանազան
գործարաններ ունին իրենց առանձին պաշտօնը, զնդեր-
ները միանական շարժում առաջ կը բերեն, ջղային դե-
րութիւնը ստացած ապաւորութիւնները ուղեղին կը-
հաղորդէ եւն. եւն. կենդանական կիսնքի աստիճան-
ներէն քանի՞ վեր բարձրանանք, պիտի տեսնենք որ
հետզհետէ աւելի շատ զարգացած կենդանիներու մէջ,
հոգեկան գործունէութիւններու կեդրոն եզրը այս գոր-
ծարանները աւելի որոշ և յայտնի կ'երևան: Պիտի
գտնենք չա՛տ զարգացած ջղային դրութիւն, ուղեղի
կծկային ըջիջներ, ջղային նեարդերու սքանչելի հիւս-
ուածք մը եւն. ու բնական է որ, այդպիսի կենդա-

նինքնու հազերանական բարդ գործունէութիւնն ալ իսկական հիացման արժանի վիճակ մը պիտի ներկայացնէ:

Կենդանական թաղաւորութեան այս զարգացած դասերուն մէջ է միայն, որ մենք կը գտնենք կեդրոնական ջղային դրութեան մը ամենէն կատարեալ գործունէութիւնը՝ զոր զխտակցութիւն կ'անուանենք: Շտաւերու կողմէ, մինչև այժմ, ուղեկի այս բարձրագոյն գործունէութիւնը նկատուած է բոլորովին խորհրդաւոր երևոյթ մը, և ընդունուած է անմահ հոգի մը, աննիւթական անջատ գոյացութիւն մը, և շտաւեր զայն չկրնալով բացառել ուրիշ կերպով, այս մասին իրենց միակ սպաւէն ճանչցած են Պէրլինցի բնախօս տիւր-Պուա Ռէյմոնի համբաւաւոր Ignorabimus-ը (Պիտի անգիտանամ), զոր նա արտասանած է, 1872-ին, բընութեան ճանաչողութեան մասին իր գրած մէկ ճառին մէջ: «Պիսի անգիտանամ»ը Ռէյմոնի համար նախատինք մը եղաւ: Ռէյմոն, Պէրլինցի գիտութեանց աւերակմիային նշանաւոր ճարտասանը, ասկէ քսան տարի տուջ, իր աշխարհ հրատապ վիճադանութիւններու նիւթ դարձած ճառին մէջ, գիտակցութիւնը համարած է անըմբռնելի սքանչելիք մը՝ որ բոլորովին դուրս կը մնայ մեր ճանաչողութեան սահմաններէն: Եւ Ռէյմոն իր այս յայտարարութիւնը կ'ընէր ճիշտ այն ատեն՝ երբ Դաւիթ Ֆրէտէրիկ Շթրաուս իրեն բոլորովին հակառակը կ'ապացուցանէր:

L'Ancienne et la Nouvelle Foi-ի (Հին և Նոր Հաւատքը) խորաթափանց հեղինակը, արդէն չափ քիչ ճանչցած էր թէ՛ մարդու հազերանական բովանդակ գործունէութիւնը և նոյնիսկ գիտակցութիւնը՝ իբրև կենդանական ջղային

դրութեան մը գործունէութիւնները, կը բղխին միեւնոյն ակէն, և կ'ենթարկուին դատողութեան, այս իրողութիւնը դժբաղդարար, Պէրլինցի նեզրաքան բնախօսին համար անծանօթ մնացած էր, որ, մաքի զարմանալի կարճատեսութեամբ մը, ջղարանական այս սլարդ հարցը կը դրնէր ճիշտ քովը՝ «տիեզերքի մեծ առեղծուածին», այն է գոյացութեան՝ նիւթի և ոյժի ընդհ. հիմնական խնդրոյն (8):

Այս երկու մեծ հարցերը, ինչպէս նախապէս այցոյց տուած եմ, գատ-դատ, երկու «տիեզերական առեղծուածներ», չեն: Գիտակցութեան տիեզերաբանական հարցը լոկ մէկ փոքր մասն է տիեզերաբանական մեծ խնդրոյն՝ որ ալիւն իր մէջ կը պարունակէ ամէն բան, կը պարունակէ գոյացութեան կամ նիւթի հարցը: Եթէ մենք հասկցած բլտայինք նիւթի և ոյժի էութիւնը, այն ատեն չառ աղէկ հասկցած պիտի բլտայինք նաեւ թէ ինչ է գոյացութիւնը՝ սիւսպանսը՝ որ նախահիւքն (substratum) է ամէն բանի, և որ կրնայ որոշ պայմաններու մէջ զգալ, փափաքիլ և մտածել: Գիտակցութիւնը, ինչպէս նաեւ բարձրագոյն կենդանիներու զգայութիւնը և կամքը՝ կծկային բլիջներու մեքենական աշխատութիւններն են, և իբրև այդպիսին՝ մեր արեան անգոյն ջրամասին (plasma) մէջ ալ երեան կուգան՝ իբրև ֆիզիքական և քիմիական գործողութիւններ: Եթէ, մեր ուսումնասիրութեան ժամանակ, ծննդական բաղդատական մէթոտներու կիրառութեամբ յառաջանանք, անսխալապէս կը համոզենք այն ելրակացութեան թէ՛ գիտակցութիւնը և մեր ամբողջ բանականութիւնը միմիայն մարդուն յատուկ ուղեղային գործունէութիւններ չեն, որովհետեւ, ոչ

միայն ոչնչադարձող դասին պատկանող չափ մը բարձր-
բազմոյն կենդանիներու, այլ նոյնիսկ Յօդաւորներու քով
ալ մենք կը գտնենք թէ՛ գիտակցութիւն և թէ՛ բանական-
ութիւն: Եթէ մաքրուն մէջ գիտակցութիւնը որակա-
կանօրէն աւելի զարգացած է և աւելի բարձր աստիճա-
նի մը հասած է, քան ուրիշ չափ մը կատարեալ կենդա-
նիներու մէջ, այդ՝ արդիւնքն է երկարատե յեղաշրջու-
թեան (évolution): Այսպէս զարգացած են հաւ մարդուն
հոգեբանական միւս բոլոր կարողութիւններն ալ:

Շնորհիւ այս բոլոր ծանօթութիւններուն և շնորհիւ
բազմաառիւթ հոգեբանութեան ձեռք բերած արդիւնք-
ներուն, մեր արդի հոգեբանութիւնը կը հիմնուի բոլոր-
ովին նոր, ապահով, մոնիտաւան հիմերու վրայ: Ու-
րեմն, բոլորովին կը քանդուի հոգիի մասին կողմուած
հինցած ու միաթիւք գաղափարը՝ որ տակաւին մինչև
այսօր գոյութիւն ունի՝ նախնական բնական վիճակի մը
մէջ ապրող ժողովուրդներու և երկուապաշտ (dualiste)
փիլիսոփաներու դրութիւններուն մէջ: Ըստ երկուա-
պաշտութեան՝ մարդուն (և բարձրագոյն կենդանինե-
րու?) հոգին, աւանձին անջատ էութիւն մըն է, որ
կը բնակի մարդուն մէջ և կը կառավարէ անոր
մարմինը, ցերչափ ան՝ ճարդը, կ'աղբի անհատական
կեանք մը: Բայց երբ մտաւրը կը միանի, այդ ան-
ջատ հոգին կը բաժնուի մարմինէն: Մեր հակառա-
կորդները յաճախ սա չափաչանց կրկնուած «Դաշնա-
կի տեսութիւնը» (Théorie du piano) մէջ կը նկատեն,
և կ'ըսեն թէ՛ անմահ հոգին դաշնակահարն է, որ
մահկանացու մարմնին վրայ կը նուագէ գեղեցիկ կը-
տոր մը, այսինքն կ'ստեղծէ անոր անհատական
կեանքը, բայց յետոյ, մահուանէ վերջ, կը թողու-

այդ մարմինը ու կը դառնայ հանդերձաւ աշխարհ:
Երկուապաշտները թէև կը ջանան նիւթական անմահ
հոգին մեզ ցոյց տալ իբրեւ չափ աննիւթական բան
մը, և սակայն իրապէս զայն կը ներկայացնեն մեզի
բոլորովին նիւթակոնացած ձևի մը ներքեւ, ցոյց կու-
տան իբրեւ նուրբ, անտեսանելի, այերային, կազային
բան մը, կամ եթերական գործոն գոյացութեան նման՝ ծա-
րայեզօրէն թեթև ու հուրը էութիւն մը, ինչպէս
արդի բնագիտութիւնը կ'ընդունի զայն՝ (եթերը) իր այդ
ձևին ներքեւ: Հոգիի մասին անա այս տեսակ յղացումներ
ունեցած են հաւ կոչու վայրենիներ և քաղաքակիրթ
ժողովուրդներու անմշակ դասեր, և այսպէս, երկար
դարերու ընթացքին, ստեղծած են իրենց համար ո-
գիներ և աստուածներ: Եթէ այս մասին մեր խորհրդ-
դածութիւնները աւելի առաջ տանինք, պիտի տես-
նենք որ մեր օրերու ոգեհարցունքներուն (spirite) ըմ-
բռնած ոգիներուն նման, հոգին կ'ըմբռնուի ոչ թէ
մի այնպիսի էութիւն՝ որ ճշմարտապէս աննիւթական
է, այլ՝ բոլորովին կազային, անտեսանելի մարմին
մը: Ընդհանրապէս, մենք ինքզինքնիս անկարող ըզ-
գացած ենք երեւակայելու նոյնիսկ մի որ և է գոյա-
ցութիւն՝ որ իրապէս աննիւթական եղած ըլլայ: Կէօթէն,
արդէն այս մասին չափ յստակ կերպով բացատրած է
իր միտքը, երբ յայտարարած է թէ նիւթը չկրնար
ապրիլ և չկրնար գործել առանց ոյժի (esprit), ինչպէս
ոյժը՝ առանց նիւթի:

Գա՛նք այժմ Հոգիի անմահութեան կարևոր խնդ-
րոյն, որու մասին զանազան մոնիտիւթիւններ տրուած
են, և որ ենթարկուած է զանազան եղանակաւորում-
ներու: Յաճախ կը հակառակին մեզի՝ միապաշտներու,

այն առարկութեամբ թէ մենք բացարձակապէս կը ժխտենք հոգիի անմահութիւնը։ Սխալ է սակայն այս ամբաստանութիւնը։ Գիտականօրէն կայ անմահութիւն, և այդ անմահութիւնը, բնութեան մասին մեր ունեցած մօնիստական ըմբռնման հիմնական գիծը կը կազմէ։ Անմահութիւնը իր գիտ. խմայտով, գոյացութեան պահպանումն է, ճիշտ այն ձևով՝ ինչպէս բնագիտութեան մէջ ոյժի պահպանում և քիմիարանութեան մէջ նիւթի պահպանում կ'ընդունինք։ Տիեզերքը ուրեմն իր ամբողջութեամբը անմահ է, և ինչպէս որ կարելի է նիւթի կամ ոյժի փոքրիկ մասնիկի մը կորուստը տիեզերքին մէջ, նոյնպէս հաւանական է որ մեզ ուղեղի կամ մտքի ուժերուն հիւլէները կորսուին։ Երբ կը մտնենք, կը կորսնցնենք միայն մեր անհատական ձեւը՝ որուն ներքեւ ունէինք ջղային զրութիւն մը և անձնական հոգի մը՝ որ այդ ջղերու աշխատանքը կ'արտայայտէր։ Մահուան պատճառով կը քակուին, կը տարբադարձուին մեր ջղային ամբողջութեան բաղակցութիւնները (combinaison) և յետոյ այդ տարբադարձուած մասնիկներէն յառաջ կուգան նոր կազմաւորութիւններ, իսկ հոգեկան կենդանի ոյժերը, կամ մէկ խօսքով հոգին, մահուան պատճառով կորսնցուցած իր անհատականութիւնը՝ այս անգամ կը փոխուի տարրեր ուժերու։

Մեծ Կեսարը մեռնելով դարձած է կաւ,
Որ փռոյ հիւսիսի ֆալիին դիմ խորշ մը կը փակէ այսօր,
Աֆրիկա, որ երբեմն ահաբեկեց բովանդակ աշխարհը,
Այժմ, ֆուլիին եւ ակնհայտն դիմ սրտ մը կը պաշտպանէ։

Անձնական անմահութեան զաղափարը չա՛տ երբ-
րուն հիմերու վրայ կեցած է։ Բայց թէ կա՛յ անմա-
հութիւն մը, այդ արդէն ընդ. կերպով ընդունուած

է. և զոր կը բացատրէ Գիղիքի կայունութեան օրէնքն ալ (loi physique de l'inertie), որովհետեւ կայունութեան ոյժը, ինչպէս բնութեան միւս մարմիններուն, նոյնպէս ուղեղի կծկային բջիջներուն վրայ ունի իր ազդեցութիւնը (action)։ Ամէնահին ծագում մը ունեցող զաղափարները, որոնք ժառանգականօրէն, բազմաթիւ սերունդներէ մեզի փոխանցուած են, ուղեղներու մէջ քանդակուած կը մնան չա՛տ ամուր կերպով, մահուանէ երբ անոնք մանկութեան առաջին տարիներուն տղայոց մտքին մէջ մուտք գտած են, իբրեւ անհերքելի վարդապետութիւններ։ Մարդիկ ուրեմն որ քան հեռու մնան բնութենէն և բնական գիտութիւններէ, ա՛յնքան խոր և զօրաւոր արմատներ կը ձգեն մտքերու մէջ այս կերպ ժառանգական հաւատալիքներ, որքան է՝ մօտենանք ասիդերքը ճանչնալու իր ճշմարիտ կողմերէն, ա՛յնքան ալիտի զարդանան անմիտ հաւատալիքները՝ զիցարանական կեղծիքներու խորհրդաւոր վերարկուին ներքեւ։ Անձնական անմահութեան վարդապետութեան հաւատալով, մարդիկ այն միտմիտ համոզումն ունին թէ՛ իրենց մահուանէն վերջ տակաւին անհատական կեանք մը պիտի ապրին, կը յուսան թէ՛ ուրիշ երջանիկ աշխարհ մը պիտի երթան և հոն իրենց երկրային յուսավորւածութիւններուն և բազմաթիւ թշուառութիւններուն փոխարէն պիտի ընդունին գեղեցիկ վարձաւորութիւններ։

Անձնական անմահութիւնը ունեցած է իր բազմա-
թիւ կողմնակիցները, որոնք չա՛տ անգամ սխալելով կը ջատագովեն այն միտքը թէ՛ անմահութեան վարդապետութիւնը եղած է բնածին բոլոր ողջամիտ մարդոց հա-
մար և թէ բոլոր կատարկագործուած կրօնները զայն

կ'ուսուցանեն: — Սխալ: Ո՛չ սրուտաշական և ո՛չ ալ մոխրաշական կրճեններ խեղճանէ չէին սղաշտաններ անձնական անմահութեան վարդապետութիւնը, և հին, դասական ժամանակներու ամէնէն սուկի դարգացած մարդոց մեծագոյն մասը չէր հաւատար այդ վարդապետութեան, վկայ այս իրողութեան՝ մասնաւորապէս Յուդաոստանի է՛ն զեղեցիկ մէկ դարաշրջանը, ուր մօնիտատեան փիլիսոփայութիւնը (Ն.Ք. 500 տարի) հասած զննութեան (spéculation) սքանչելի բարձրութեան մը, երբե՛ք չէր ճանչնար այս կերպ վարդապետութիւն մը:

Անմահութեան վարդապետութիւնը նախ Պլատոնով և Քրիստոսով էր որ լոյսնալիս դարգացաւ և տարածուեցաւ, և յետոյ միջին դարու մէջ ալ ստացաւ այնպիսի մեծ արժէք մը, զոր միտելու համար հաղիւ երբեմն երեան կուգար խիզախ մտածող մը և ինքզինքը վըտանդի ենթարկելով՝ կ'ընդդիմախօսէր անոր: Դժբաղդաբար արդարացած չէ նաև այն գաղափարը՝ թէ անձնական անմահութեան հաւատքը մասնաւոր կերպով մը կ'ազդէ մարդու բարոյական բնութեանը վրայ և զայն կ'աշխուսցնէ, վկայ՝ միջնադարու բարոյական չարաշուք պատմութիւնը՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով և վկայ՝ վայրենի ժողովուրդներու հեղեղանութիւնը (19):

Բայց տակաւին այսօր իսկ կայ զուտ հայեցողական-հոգեբանական հին դարոց մը՝ որ յանիրաւի կը ջատագովէ այս անշահաւոր վարդապետութիւնը: Ոչբայի ժամանակավրէպ մը իսկապէս: Ասկէ վախճուն տարիներ առաջ այդ կերպ ջատագովանքներ տակաւին կրնային արդարանալ, բոլորն ալ այն ատեն ո՛չ ուղեղի նրբին կաղմըւածքը այնքան լաւ ճանչցուած էր և ո՛չ ալ իր զանազան մասերու հոգեբանական գործունէութիւնը, տարրական

գործարանները, մանրադիտակային բջիջային կծկումները (ganglion), ինչպէս նաև նախակենսականներու բջիջային հողին գրեթէ անձանօթ կը մնային մեղ: Այն ատեն էտլոգենական (ontogénique) յեղաշրջութեան մասին շատ անկատար ծանօթութիւն մը միայն ունէինք, իսկ փիլոգենական (phylogénitique) յեղաշրջութեան մասին՝ ո՛չ մէկ գաղափար: Այս բոլոր դիտութիւնները անհուն փոփոխութիւններ կրած են սա վերջին դարու կէսին: Նորագոյն Բնախօսութիւնը արդէն հաստատած է, զօրաւոր սպառնացումներով ա՛յն զանազան հոգեբանական գործունէութիւնները՝ որոնք մեր մարմնին մէջ բաժնուած են, և որոնք կը հպատակին ուղղակի մեր ուղեղի ալիւսայ որոշ մասերուն: Հոգեբուժական գիտութիւնը ևս (psychiatrie) սպառնացած է թէ հոգեբանական այդ գործունէութիւնները կ'աշխույժեն կամ կը ջնջուին, երբ գանձնաբ արտադրող ուղեղի մասերը կը հիւանդանան կամ կը խանգարուին: Կծկային բջիջներու հիւսուածաբանութիւնն ալ յաջողած է երեան բերի անոնց չափազանց բարդ յարկնուածքը և անոնց բովանդակ վիճակը: Դալով արգասաւորութեան ամէնաշուրջ երևոյթներու բացատրութեան, ի հարկէ չա՛տ մեծ և վճռական կարևորութիւն մը ունին սա վերջին տառնեակ մը տարիներու մէջ եղած յայտնութիւնները: Այժմ գիտենք թէ մօր արգանդին մէջ բնիմաստութեան երևոյթը յառաջ կուգայ կրն երկու բջիջային մանրադիտակա՛ն տարրեր, այսինքն էգ ձուիկը և արու սքեռմաթոզիսը (*) իրարու

(*) spermatozoïdeները մանրացուցական այն որդիքն են, որոնք կը գանձուին առն անդամի սերմին մէջ և որոնք բնիմաստութեան պատճառ կը համարուին:

Բառարան Գ.Է.

հետ կը զուգաւորուին, կամ իրարու մէջ կը ձուլուին: Այն վայրկեանին՝ երբ սեռային երկու բջիջները — արու-
ինը և էգինը — իրարու հետ կը ձուլուին, արդէն իսկ
կ'սկսի մարդկային նոր անհատ մը: Այդ միացումէն
յառաջ եկած արմատական բջիջը, որ արդարաւորաւ
ծուխին է, իր մէջ կը բովանդակը արդէն այն բոլոր
մարմնական և իմացական յատկութիւնները՝ զորս մա-
նուկը կը ժառանգէ իր երկու ծնողներէն: Մեր ողջմիտ
դատողութեան համար, ինչպէ՛ք լայնարձակ հակասու-
թիւն մըն է ընդունիլ յաւիտենական կեանք մը այն ան-
հատական յայտնութեանը համար, որուն, ո՛ր ժամանակ
սկիզբ առնելը անմիջապէս կը գիտանաք, ուղիղ խոր-
հորդածութիւն մը ունենալէ յետոյ: Ահա թէ ինչո՞ւ,
մարդուն իմացական կեանքի էութիւնը բմբռնել ուզած
ժամանակնիս, չենք կրնար մեր անհատական հոգին
բաժնել մեր ուղիղէն, ինչպէս մեր բազմակներու կամա-
կան շարժումը չենք կրնար բաժնել դնդկներու կըծ-
կումէն, կամ արեան շրջանը՝ սքաի գործունէութենէն:
Ասանք բոլոր անբաժանելիօրէն իրարու միացած են:

Իսկապէս բնախօսական այս ճշմարտութեանը դէմ,
ի հարկէ իրրե նախապէնք մը պիտի բարձրացնեն՝ նիւ-
թապաշտութեան մասին եղած աւարկութիւնը, ինչպէս
նոյն աւարկութիւնը պիտի բնեն ոյժի և նիւթի, հագլի
և մարմնի իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւններու
մասին մեր ունեցած տեսութեանը դէմ: Բայց ես ար-
դէն ըսի թէ այդ թշնամութիւնը ո՛նէ արժէք չունի:
Կրնան ասոր բոլորովին հակառակ հագեալաշտութիւն
բառնալ գործածել, բայց առաջին քննադատը, որ գի-
տէ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը, արդէն շատ լաւ
կ'ըմբռնէ թէ այդ տեսակ բառեր, փիլ. գանաղան

դրութիւններու մէջ այլ և այլ նշանակութիւններ կ'ըս-
տանան: Նիւթապաշտութեան համար կարեւոր է նաև
իր ունեցած տեսական և գործնական նշանակութեան ապա-
բերութիւնը, որովհետեւ այս երկուքը իբարմէ բոլորովին
տարբեր են: Բայց մեր միապաշտութեան փիլիսոփայա-
կան ըմբռնումը շատ յստակ և որոշ է: Մօնիստականու-
թեան համար աննիւթական միտք մը ընդունելը ա՛յն-
քան անհասկնալի է, որքան անհասկնալի է նիւթը՝ որ
զուրկ է կեանքէ կամ ոյժէ: Իւրաքանչիւր հիւլէի մէջ
այս երկուքը՝ ոյժ և նիւթ, անբաժանելիօրէն իրար
միացած են: Երկուապաշտութիւն և բազմապաշտութիւն,
որոնք հակամօնիստական դրութիւններ են, նիւթէն բո-
լորովին կը բաժնեն միտքը կամ ոյժը, իբրեւ թէ ոյժ և
նիւթ իրարմէ էականապէս տարբեր գոյացութիւններ և-
ղած ըլլալին: Բայց թէ այս երկուքէն մէկը կրնայ ա-
ռանց միւսին՝ գոյութիւն ունենալ և ապրիլ, այս
մասին երբեք ո՛նէ փորձական ասպացոյց չեն տար մեզ:

Մինչև հոս, ես համառօտակի դոյց տուի ձեզ յեղաշր-
ջութեան (evolution) մօնիստական թէօրիային ա՛յնքան
ընդարձակ հոգեբանական արդիւնքները. այժմ ես կը
համեմատ շատ աւելի կարեւոր ինդրի մը, որուն տկնար-
կած է մեր ճարտասանը իր բանախօսութեան ընթացքին,
այն է կրօնքի և անոր անմիջապէս կցուած Աստուծոյ
մը հանդէպ եղած հաւատքի խնդրոյն: Իրեն այէս ես ալ
կ'ընդունիմ թէ հաւատքի զլիւ. հիմ ծառայող այս
խնդրոյն մասին, պէտք է փիլիսոփայական յստակ գա-
ղափաղներ բանաձևել, և ուստի, ժողովէդ թողտու-
թիւն խնդրելով, ես կը ներկայացնեմ ձեզ հրապարակային

դաւանանք մը: Եւ լաւ գիտեմ թէ իմ մօնիստական
ըմբռնումը չա՛տ հետաքրքիր պիտի դառնայ աննախա-
պաշար մտքերու համար, եթէ սակայն, ըստ իմ հաս-
տատ համոզման, կենդանի բնապաշտներու գոնէ ինը-
տասերորդը պոյն ընդունի, և ինձ կը թուի նաեթէ՝ իմ
մօնիստական դաւանանքը կ'ընդունուի արդէն բոլոր
քննադատներու կողմէ, եթէ սակայն անոնք լրացնեն հե-
տեւել պայմանները: (1⁰. Անհրաժեշտ է ունենալ բոլոր
բնական դիտութիւններու, մասնաւորապէս յեղաշրջա-
կան արդի թէօրիայի մասին բաւարար ծանօթութիւն: 2⁰.
Ունենալ պահանջուած չափով յստակ և նուրբ դա-
տողութիւն, որպէսզի, մակաձուքեան (induction) և
հետեւութեան (deduction) օգնութեամբ կարելի ըլլայ
փորձառական ճանաչողութեան ճշգրիտ արդիւնքները
ձեռք բերել: 3⁰. Պէտք է ունենալ բարոյական բաւա-
կանաչափ ոյժ, կարենալ դիմադրելու համար, երկուս-
պաշտ և բազմապաշտ թշնամիներու յարձակումներուն
և ջատագովելու՝ ձեռք բերուած մօնիստական համո-
զումները: 4⁰. Մտքի բաւականաչափ կորով՝ հիմնուելու
համար աւուղջ դատողութեան մը վրայ և ձերբազատ-
ուելու կրօն. տիրապետող նախապաշարունակէ, մաս-
նաւորապէս այն անիմատ վարդապետութիւններէն՝ ո-
րոնք, մատաղ տարիքներէն սկսեալ, կը ներմուծուին
յիշողութեան մէջ՝ իբրեւ անխախտելի յայտնութիւններ
(révélation):

Եթէ ուրեմն, մտածողի այս անկախ տեսակէտէն ա-
ռաջնորդուելով, զանաանա ժողովուրդներու այլազան
կրօնները իրարու հետ բաղդատենք, այն ատեն ստիպ-
ուած պիտի ըլլանք յայտարարելու թէ՝ այդ բոլոր կրօն-

ներու գաղափարները խախտւա ու գաղափարիւն են,
քանի որ անոնք բոլորն ալ խոշոր հակասութեան մը մէջ
կը գտնուին փորձառական գիտութեան ձեռք բերած
արդիւնքներուն հետ՝ որոնց մասին այլեւս որ և է կաս-
կած չունինք և որոնք արդէն վաւերացուած են մեր
քննադատող բանականութեան կողմէ: Պէ՛տք է ուրեմն,
առանց այլեւս սպասելու, մէկ կողմ չարանք բոլոր դի-
ցարանական հէքեթները, բոլոր հրաշքները և բոլոր
ինքնակոչ յայտնութիւնները՝ որոնք իբրեւ թէ գերբնա-
կան ուղիով մը մեզ հասած են: Բոլոր այս միատիքական
տեսութիւնները անբանաւոր են, որովհետեւ անոնք ապա-
ցուցուած չեն ո՛րէ ճշմարիտ փորձով, և յետոյ գիտենք
նաեւ թէ այդ բոլոր յայտնութիւններն ու հրաշալիքները
երբեք չեն հաշուիր այն ճշմարտութիւններուն հետ, զոր
ձեռք բերած ենք բնութիւնը ճանչնալով:

Կեղծիքներ ու ստութիւններ են նաեւ քրիստոնէա-
կան և մովսիսական հրաշալիքները, իսլամական կրօնի
առասպելները, Հնդկաստանի հէքեթային չի՛ւններուն
վերաբերող հրաշապատումները: Եւ եթէ այսպէս մէկ
կողմ նետենք զանազան խորհրդաւոր վարդապետու-
թիւններն ու անըմբռնելի յայտնութիւնները, այն ատեն
մեզ կը մնայ իբրեւ ճշմարիտ կրօնի մը թանկագին և
անզին կորիզը, մաքուր բարոյական մը, որ հիմնուած է
մարդաբանական դիտութեան վրայ:

Բազմաթիւ և զանազան կրօն. ձևերէն, որոնք նա-
խադաստական ամէնատպէտ չրջաններու մէջ ծնունդ
առած՝ հետզհետէ զարգացած են, աւելի քան տասը հազար
տարիներու ընթացքին, սա երկու կրօնները. — ինչ
պուտտայականութիւնը և նոր ժամանակներու քր-
իստոնէութիւնը, ապահովաբար առաջին տեղը կը բռն-

նին։ Այս երկու կրօնները, տակաւին այսօր իսկ, ամէնալայն չափերով ծաւալ գումար են քաղաքակրթութեամբ ժողովուրդներու մէջ անգամ։ Երկու կրօններն ալ, չափ համանման ընդհ. գծեր ունին, թէ՛ իրենց դիցարանական մասին մէջ և թէ՛ իրենց բարոյադիտական (éthique) ըսկըղունքներուն մէջ։ Քրիստոնէական կրօնի ամէնականութեան մէկ մասը ծնունդ առած է հնդկական Պաշտօնականութեան, իսկ մնացեալ մասն ալ մոսիսական, պղատոնական հաւատալիքներու ընդօրինակութիւնը եղած է։

Արդի քաղաքակրթութեան տեսակէտով, մեզ այնպէս կը թուի թէ քրիստոնէական բարոյականը իրաւունք ունի աւելի կատարեալ և աւելի մաքուր նկատուելու, քան ուրիշ կրօններու բարոյականները։ Հոս ուրիշ մենք կը պարտաւորուինք յայտարարել թէ՛ քրիստոնէական բարոյադիտութեան ամէնէն գեղեցիկ և կատարեալ առաւմները (maxime), օրինակ, մեքաւորի սէր, պարտականութեան մէջ հաւատարմութիւն, սէր՝ ճշմարտութեան հանդէպ, օրէնքի հնազանդութիւն և այլն. — երբեք քրիստոնէութեան սեպականութիւնը չեն համարուիր, որովհետեւ այդ բոլոր առաւմները ամէնահին ծագում մը ունին։ Ժողովուրդներու բազմաթիւ հոգեբանութիւնը ևս ապացուցած է թէ՛ բարոյադիտական այս հիմնական առաւմները՝ աւելի կամ նուազ չափերով ծանցուած և դործնականացուած էին՝ Քրիստոսէ առաջ ապրող բազմաթիւ նախնի ժողովուրդներու կողմէ։

Ճշմարիտ կրօնի մը բարոյական ամէնաբարձր օրէնքը մեքաւորի սէրն է, որ՝ եստիրութեան և այլասիրութեան, այսինքն, «ես»ի սիրոյն և այլոց սիրոյն միջև բնական հաւասարակշիւութիւն մը կ'ստեղծէ։ «Ինչ որ կ'ուզես որ ուրիշը քեզ ընէ, նոյնը դուս անոր ըրէ»։

Բնական այս վեհագոյն պատուէրը սովայն, ուսուցում և դործնականացում էր դարեր առաջ, երբ Քրիստոս «Պէտք է սիրես ընկերդ քու անձիդ պէս»ը չէր արտասանած։ Ամէն ժամանակ, մարդկային մեծ ընտանիքին մէջ, սիրոյ այս օրէնքը նկատուած է բոլորովին բնական բան մը, և իրրեւ բարոյական բնադր՝ մեր կենդանի հայրերն ժառանգականօրէն մեզ փոխանցուած է։ Սիրոյ այս օրէնքը իր աւելի բնորոշակ նշանակութեամբը, գոյութիւն ունեցած է ամէնամարդկական հասարակութիւններու, հին ժողովրդական հօրգաներու և նոյնիսկ կապիկներու և ուրիշ ընկերային (sociable) կենդանիներու խումբերուն մէջ։ Մեքաւորի սէրը, այսինքն, օգնութեան, խնամքի և պաշտպանութեան փոխադարձութիւնը, արդէն, իբրեւ ընկերային պարասկանութիւն, որպէս կ'երևի խմբովին ապրող այս կենդանիներուն մէջ, ու թէ և մարդկային ընկերութեան բարոյականութիւնը յատկանշող այս հիմնական օրէնքները չափ ուշ դարձացած են մարդաց մէջ, և սակայն անոնց հին, նախապատմական ծագումը, ինչպէս Տարուին ալ ապացուցած է, կը գտնուի կենդանիներուն ընկերային բնադրէն մէջ։ Այս օրուան բարձրագոյն ոգնայարաւորներուն, ինչպէս չան, ձիու, փիղի և այլն. ի քով, ինչպէս նաև յօդաւորներէն մրջինիւն, մեղուին, փայտորդիւն և ին. ի քով, գոյութիւն առեցող ընկերային կանոնաւոր կեանքը յառաջ բերած է ընկ. յարաբերութիւններու և պարտականութիւններու զարգացում, և այս՝ մարդուն համար եղած է իմացական և բարոյական յառաջդիմութիւններու ամէնաուժեղ լծակը։

Անկասկած, արդի մարդկային քաղաքակրթութիւնը իր կատարելութենէն մեծ մաս մը կը պարտի Քրիս-

տոնէական բարոյականի զարգացումին և ազնուացումին, բայց ինչ ըսենք որ, այդ բարոյականի բարձր արժէքը չատ տեղ ա՛յնքան գէշ կերպով աշարժուած է՝ ծիծաղելի առասպելներու և կարծեցեալ յայտնութիւններու խառնակոյտ մը իր հետ ունենալով: Թէ այս վերջինները ինչքան աննշան չափով մարդկային բարոյականի կազմաւորումին նպաստած են, մեզի ծանօթ պատմական իրողութիւններ ցոյց կուտան արդէն, ո՛վ չգիտեր թէ՝ օրթոտոքութիւնը և անոր վրայ հիմնուած եկեղեցական իշխանապետութիւնը՝ պապութիւնը (20), որքան աննշան չափով մը ջանացած են կատարել այս քրիստոնէական բարոյականի պատուէրները: Տեսականին մէջ, որչա՛փ չափ քարոզուած է այս բարոյականը, ա՛յնքան սակայն նուազ գործնականացուած են իր պատուէրները:

Պէտք է դիտնալ նաեւ թէ՝ մեր քաղաքակրթութեան և արդի բարոյագիտական ըմբռնումներու ամէնակարեւոր մէկ մասն ալ զարգացած է քրիստոնէութենէն բուրրովին անկախ, մասնաւորապէս դասական հնութեան արտադրած մոտաւորական պատկառելի գանձերուն յառաջ բերած ազդեցութեամբը: Յոյն և հռովմայեցի խորթափանց հեղինակներու ուսումնասիրութիւնները չա՛տ աւելի նպաստած են մեր քաղաքակրթութեան զարգացման, քան քրիստոնէական եկեղեցւոյ հայերուն հրահանգները, ասոնց վրայ աւելցնենք նաեւ ներկայ դարու, որ իրուամբ բնական գիտութիւններու դարը կոչուած է, ընթացքին մէջ մոտաւորական ամէնաբարձր կուլտուրայի մը կատարած անհուն յառաջդիմութիւնները, զոր կը պարտինք բնութեան մասին մեր ձեռք բերած ընդարձակ ծանօթութիւններուն և անոր վրայ

հիմնուող մօնիստական փիլիսոփայութեան: Թէ այս բոլոր յառաջդիմութիւնները պիտի զարգացնեն մեր ընդէ, բարոյականը, այդ մասին ամէնափոքր կտակած մը իսկ չունինք, և արդէն չափ մը սքանչելի դրուածքներ, Սրէնարէ, Կառնըրիէ ևն, եկած են այս իրողութիւնը հաստատելու՝ սա վերջին երեսուն տարիներու ընթացքին (21):

Մեր մօնիստական բարոյականին դէմ սակայն, որու միակ հիմք բնութեան ճշմարիտ ճանաչողութիւնն է, կը հանեն այն մեղադրանքը՝ յայտարարելով թէ՝ նա արդի քաղաքակրթութիւնը պիտի կործանէ և պիտի նպաստէ յառաջդիմութեանը արդի ընկերվարական ուսման արտաբերման՝ որ քաղաքակրթութեան թնալին է: Մենք սակայն բոլորովին անարդար կը նկատենք այս մեղադրանքը: Կեանքի գործնական անհրաժեշտութիւններուն, մասնաւորապէս ընկերային և քաղաքական խնդիրներու մէջ, փիլիսոփայական սկզբունքներու կիրառումը կրնայ տարբեր եղանակներ ունենալ: Քաղաքային լիտէրալիզմը, աղատամտութիւնը, ոչինչ ունի մեր մօնիստական բնական կրօնի ազատ մասձողութեան հետ: Ասկէ դատ ես համոզուած եմ թէ՝ մօնիստականութեան ճշմարիտ բարոյականը որեւէ կերպով հակասութեան մը մէջ չգտնուիր քրիստոնէական բարոյագիտութեան լուսադոյն և ճշմարտապէս թանկագին մասին հետ: Քրիստոնէական բարոյականը տակաւին երկար ժամանակ պիտի կրնայ մարդկութեան ճշմարիտ յառաջդիմութեանը ծառայել՝ եթէ միանայ մօնիստական բարոյականութեան հետ:

Բայց ինդիրը կը փոխուի, երբ կարգը կուգայ քրիստոնէական զիցաբանութեան և մասնաւորապէս

դիցաբանութեան միացած Աստուծոյ մը և Մնոր հանդէպ եղած հաւատքի զանազան ձևերուն: Որչափ ստե՛ն սր այդ հաւատքը իր մէջ բովանդակէ անձնաւորուած Աստուծոյ մը գաղափարը, պիտի կրնանցնէ իր արժէքը և դառնայ բոլորովին խոխուտ ու անգործ՝ բնութեան վրայ տարուած միապաշտական յաղթանակներու դիմաց:

Ասկէ, աւելի քան երկու հազար տարիներ առաջ, մօնիստական փիլիսոփայութեան հոյակապ պաշտպաններն կողմէ սուպրացուած է արդէն թէ՛ աշխարհը ճշմարիտ և բանաւոր ուղղութեամբ մը բացատրելու համար, պէտք չկայ երբեք անձնական Աստուծոյ մը՝ իբրեւ տիեզերքի հեղինակն ու վարիչը՝ գաղափարը ընդունելով: Երդարեւ պատասխանուած է այդպիսի արձառնոց ձևեր ունեցող ստեղծագործութեան մը՝ որ կ'ընդունի սքանչելի գործունէութիւնը աշխարհէ դուրս գտնուող Աստուծոյ մը՝ որ նըպատակի մը համար կ'ստեղծէ: Ու տեսէ՛ք, այդ կերպ ստեղծագործութիւն մը ընդունողներու հասցէին ինչքան նոր հարցումներ կը բարձրանան, «Ո՛րքէ կուզայ այս անձնաւորուած Աստուծոյ», «Ի՛նչ կ'ընէր ստեղծագործութենէ առաջ», «Ո՛րքէ առած է տիեզերական ստեղծագործութեան մը համար հարկ եղած շինուածանիւթերը» ևն. ևն.: Ահա թէ ինչո՛ւ, վստահարար կը պնդենք թէ՛ ճշմարտապէս դիտ. փիլիսոփայութեան մը կալուածին մէջ, ասկէ քանի մը տարի յետոյ, արդէն իսկ բոլորովին պիտի վարկաբեկի մարդակերպ Աստուծոյ մը հնացած գաղափարը: Ասոր անմիջապէս անընչակից՝ անձնաւորուած սատանայի մը գողափարն ալ, զոր մինչև սա վերջին դարուն, Աստուծոյ անուան հետ կը գուգորդէին, արդէն իսկ մեր ժամանակի դարգացած անձնաւորութիւններու կողմէ բոլորովին մէկ կողմ թողուած է:

Այժմ փոքրիկ ակնարկ մը նետենք ու տեսնենք թէ՛ անձնաւորուող Աստուծոյ և սատանայի հաւատքը (Amphithéisme) ինչքան համապատասխան է աշխարհի բանաւոր բացատրութեան մասին, քան ճշմարիտ միաստուածութիւնը: Աստուծոյ և սատանայի հաւատքը՝ իր ամենէն աւելի շեշտուած ձևովը թերեւս գտնենք Պարսիկներու Զանդիկ կրօնին մէջ, զոր հիմնած է Զօրօսթրը կամ Զարադուստրան (ոսկիէ Աստղ), Քրիստոսէ երկու հազար տարիներ առաջ: Զրադաշտական այդ կրօնին մէջ, մենք շարունակ կը հանդիպինք Որմիզդին՝ յոյսի և բարութեան Աստուծոյն, որ միշտ կը կուռի Ահրիմանին՝ թաւարի և չարութեան Աստուծոյն դէմ: Բարի և չար սկզբունքներու այս յաւիտենական պայքարը, միեւնոյն ձևով անձնաւորուած կը գտնենք նաեւ ուրիշ բազմաթիւ երկաստուածեան (amphithéiste) կրօններու դիցաբանութեան մէջ: Հին Եգիպտոսի մէջ, բարի Ոսիրիսը շարունակ կը պայքարէր չար Թիֆօնին հետ, իսկ հնագոյն Հնդկաստանի մէջ, պահպանող Աստուածը՝ Վիշնուն, շարունակ կուռի ու ոգորումի մէջ էր Սիվային հետ, որ քանդողն էր:

Եթէ, ստուգիւ, աշխարհը ըմբռնելու համար մեզի հիմ ունենանք անձնաւորուած Աստուծոյ մը գաղափարը, այն առե՛ն այս կերպ անձիքիքիսականութիւն (հաւատք՝ թէ՛ սատանայի և թէ՛ Աստուծոյ մասին) մը չառ լաւ պիտի բացատրէ այս աշխարհի ցաւերն ու վրէպները՝ որոնք արդիւնքն են սատանային կամ չարի սկզբունքին, մինչ ընդհակառակը՝ բուն միաստուածութիւնը, որ Մովսէսի ու Մուհամմէտի սկզբնական կրօնին հիմը եղած է, այս մասին չկրնար առաջ բանաւոր բացատրութիւն մը, որովհետեւ, եթէ իր միակ Աստուծոյ՝ ճշմարտապէս բա-

ցարձակ բարութիւնն է, կատարեալ էութիւն մը, այն աստիճանի վրայ էր որ այս տիեզերքը ևս լինէր կատարեալ: Անկատար և թերութիւններով լիցուն գործարանական աշխարհ մը, ինչպէս այն՝ որ գոյութիւն ունի այս երկրագունդի վրայ, պէտք է որ ըլլար:

Մեր այս նկատողութիւնները սակայն իրենց կարեւորութիւնը կ'ստանան, երբ նորագոյն կենսաբանութեան առաջնորդութեամբը ճանչանք բնութիւնը՝ խորունկ կերպով: Տարուինն էր մանաւանդ որ իր «գոյութեան համար պայքար»ի վարդապետութեամբ և անոր վրայ հիմնուած «ընտրողութեան տեսութեամբ»ը, մեր աչքերը բացաւ ասկէ քառասուն երեք (այժմ յիշուեալ երեք) տարիներ առաջ: Մենք ահա այդ տեսէն ի վեր գիտենք թէ՛ իւրաքանչիւր անձի ամէնուն դէմ մղած պայքարովն է որ մեր մոլորակի գործարանական կեանքը կ'ապրի ու կը տեւէ: Շարունակ, երկրագունդի իւրաքանչիւր կէտին վրայ, յաղթահարուած գետին պիտի իյնան հազարաւոր կենդանիներ և տունկեր, որպէսզի ընտրեալ քանի մը անհատներ կարենան ապրիլ և վայելիլ կեանքը: Այս քանի մը տուածնաշնորհաշնորհութեանքն ալ մշտնջենական պայքար մըն է բոլոր այն վտանգներուն դէմ՝ որոնք ամէն կողմէ կ'սպառնան իրենց: Բազմաթիւ յուսալից ընծիւղներ ապարդիւն պիտի կորսուին ամէն վայրկեան: Մարդկային ընկերութեան շահերուն վայրենի պայքարը՝ փոքրիկ մէկ պատկերն է յարատեւ և անգութ գոյութեան կռուի՝ որ բովանդակ կենդանական աշխարհին կը տիրապետէ: Բնութեան մէջ գոյութիւն ունեցող Աստուծոյ մը բարութեան և Նախախնամութեան սիրուն կեղծիքը, որուն մեր մոռնութեան օրերուն այնքան ջերմութեամբ

կ'ունկնդրէինք, վաթսուն տարիներէ ի վեր, այսօր այլեւ չգտնեալ հաւատացողներ, գէթ խորհիլ ու մտածել գիտցող զորգացած աշխարհին մէջ: Այժմ այդ հաւատքը գերեզմանուած է, չնորհիւ՝ գործարանաւոր մարմիններու փոխադարձ յարաբերութիւններու մասին ձեռք բերուած խորունկ ճանաչողութեան, և չնորհիւ ընկերաբանութեան և æcologie-ի, պատարարութեամբութեան (parasitologie) և ախտաբանութեան յառաջդիմութիւններուն:

Հաստատուն և անփոփոխ այս բոլոր իրողութիւնները, հանուած բնութեան մութ կողմերէն, երկպաշտական (amphithèiste) կրօն. հաւատքի մը համար անբերանելի երևոյթներ չեն ի հարկէ, որովհետեւ այս բոլոր չար գործերը կը համարուէին սատանային գործը՝ որ կը կռուէր ու կը քանդէր բարի Աստուծոյ մը ըստեղծած կատարեալ ու բարոյական տիեզերքը: Բայց այս բոլոր երևոյթները անհասկնալի են Միաստուածութեան համար՝ որ կ'ընդունի միակ Աստուած մը գերազոյն կատարելութեամբ օծուած միակ էութիւն մը: Եթէ այս ամէնուն հետ, շարունակեն ըսել նաեւ թէ տիեզերական կասարեալ բարոյական մըն ալ գոյութիւն ունեցած է, այն աստիճանի վրայ է որ փակենք մեր աչքերը: չտեսնելու համար տիեզերական, պատմութեան և բնական պատմութեան ամենայայտնի իրողութիւնները:

Երբ կը հիմնուինք այս նկատողութիւններուն վրայ, այլեւ անհասկնալի կը թուի մեզ թէ՛ ինչպէս տակաւին այսօր իսկ, ինքնակոչ զարգացեալներու մեծագոյն մասը, մէկ կողմէն կը հաւատայ թէ՛ անձնական Աստուծոյ մը եղած հաւատքը կրօնքի անհրաժեշտ հիմն է, և

սակայն միւս կողմէ ալ կը մերժէ անձնաւորութեամբ սատանայի մը հաւատքը՝ իբրեւ միջնադարեան անհեթեթութեան արդարաւստիութիւն մը։ Զարգացած քրիստոնեականութեամբ տեսնուած այս թեթեւամտութիւնը, այնքան անհամեմատի և պարսաւելի է, որքան այն երկու վարդապետութիւնները՝ որոնք քրիստոնէական հաւատքի հաւասարապէս էական երկու մասերը կը ներկայացնեն։ Գիտենք արդէն թէ անձնաւորութեամբ դէպ, սատանայի, փորձողի, խաբողի, դժոխքի իշխանի, խաւարներու տիրոջ անուններուն ներքեւ ամենակարեւոր դեր մը կը խաղայ Նոր Կտակարանին մէջ, մինչդեռ նա յիշուած իսկ չէ Հին Ուստիի հնազոյն գրեւծներուն մէջ։ Մեր մեծ բարենորոգիչը՝ Մարթէն Լուտեր ինքն իսկ, որ այնքան հնացած վարդապետական կատրոնքի փճացուցած է, իրական կեանքի մէջ սակայն չէ՝ կրցած հրաժարիլ Բեհեզդեբուդի հաւատքէն և անոր անձնաւորեալ հակամարտութենէն, այս մասին կը բաւէ յիշել Վարդպուրկի (*) պատմական արատաւոր գործը։ Յետոյ քրիստոնէական կրօնը, ուր կը գտնենք զարդարանքի համար դրուած հազարաւոր պատկերներ, մեզ կը ներկայացնէ նաև մարմնաւորութեամբ սատանայ մը, ինչպէս կը ներկայացնէ անձնաւորութեամբ երեք բարի ատուածներ, որոնց երեակ միակ անձնաւորութեան մը մէջ միութիւնը՝ իզոյր մարդկային բանականութիւնը յոգնեցուցած է՝ հազար ութ հարիւր տարիներէ ի վեր։ Այն խոր տպաւորութիւնը՝ զոր միլիոնաւոր անգամներով կրկնուած այս կերպ թանձրացեալ պատկերներ առաջ

(*) Ամբողջ մը՝ ուր Լուտեր տարի մը բանտարկուած մնաց։

կը բերեն՝ մասնաւորապէս մանուկներու մատաղ հոգիներուն վրայ, ինքնին խոշոր, հակայական գորութիւն մըն է, որ շատ հեղ անտես կ'առնուի։ Այդ կրկնութիւններէն յառաջած տպաւորութիւնը և ծնած մեծ ոյժը՝ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մը ունին՝ այնքան անբանաւոր զիջարկեալութեամբ պահպանութեան գործին մէջ, որոնք, հակառակ բանականութեան բոլոր մերժումներուն, թաքնուած կը մնան ճշմարիտ հաւատքի մը դիմակին ներքեւ։

Քրիստոնեայ ազատական ատուածաբաններ սակայն, շատ անգամ ջանացած են քրիստոնէական վարդապետութենէն բոլորովին անջատել անձնաւորութեամբ սատանան և զայն ներկայացնել լոկ անձնաւորութեամբ սուտի դաստիարակին, կամ անձնաւորութեամբ չարութեան ոգիին։ Այս միւլենոյն գտնուածով և սրամարանութեամբ եւրեմն, պէտք է որ անձնական Աստուծոյ մը տեղ ալ դնենք՝ ճշմարտին անձնաւորեալ զաղափարը, բարիի ոգին վերջապէս։ Այն ատեն այս կերպ մտածողութեան մը դէմ, մենք ո'չ մէկ տուարկութիւն պիտի ընենք, և ընդհակառակը ատիկա պիտի համարենք թանկագին կամուրջ մը՝ որ կրճատական կեղծիքի սքանչելի աշխարհը կը գողէ բնութիւնը ճանչնալու համար մեր ունեցած գիտ. ըմբռնութիւնը ուղիարհին հետ։

Աստուծոյ մասին մեր ունեցած մօնիստական ըմբռնութեամբ, որ համապատասխան է բնութեան վրայ մեր ձեռք բերած այնքան ընդարձակ ծանօթութիւններուն, կ'ընդունի արդէն թէ Աստուծոյ մը ոգին կալ ամեն բանի մէջ։ Ուրեմն, այլեւ չենք կրնար ներկայացնել զԱստուծոյ՝ իբրեւ անձնաւորութեամբ էակ մը, ոյսինքն անձ-

նաւորութիւն մը, կամ, մարդկային ձեւի ներքեւ շօշափելի էութիւն մը՝ որ միջոցին մէջ որոշ մաս մը կը դրուէ: Աստուած մանաւանդ ամէն տեղ է: Ժիօր-տանու Պրունօ (*) այսպէս ըսած է, «Միտք մը կը գտնուի ամէն բանի մէջ, և չկայ անհունապէս փոքր մարմին մը իսկ, որ իր մէջ չպարունակէ մասնիկ մը աստուածային գոյացութիւնէն՝ որով ինք կենդանացած է: Այսպէս ուրիմ, իւրաքանչիւր հիւլէ հողի մը ունի, հօգի մը ունի և՛ տիեզերական եթերը: Ուրիմ, Աստուծոյ գաղափարը մենք կրնանք սահմանել այսպէս:— Աստուած անհուն մէկ ամբողջութիւնն է բովանդակ բնական զօրութիւններու, կամ, Աստուած հիւլէական բալոր ոյժերու և եթերի բոլոր թրթռացումներուն գումարըն է: Այս սահմանումով արդարեւ, կը հասնինք այն եղբակացութեան, որուն հասած էր Բրօֆ. Շլէյդինսէր, սահմանելով զԱստուած՝ աշխարհի գերագոյն օրհնիք կամ ներկայացնելով զԱյն՝ իբրեւ ընդհանուր տիեզերական օրհնիք: Հաւատքի մասին եղած այսքան բարձր ըմբռնման մը համար, անունը ոչինչ կարծէ, կը բաւէ հիմնական գաղափարի նոյնութիւն մը, Աստուծոյ և աշխարհի, մտքի և բնութեան միութիւն (unité) մը: Ընդհակառակը մարդաստուածութիւնը (homothéisme), այսինքն, Աստուծոյ մարդակերպական գաղափարը, տիեզե-

(*) Բնագաղափարի համայնաստուածեան փիլիսոփայ մը՝ որ իր յանդուգն և խիզախ մտածումներուն համար դատուեցաւ հաւատաքննական ատենի առջև, երկու տարի բանտարկուեցաւ և 1608 փետր. 17-ին Հռովմի մէջ տարուեցաւ: Պապին հրամանով:

ՊՊ

րական այս դերտղոյն ըմբռնումը կ'իջեցնէ կաղային ողնայարաւորի վիճակին (22):

Համայնաստուածութեան զանազան դրութիւններուն մէջ, ուր Աստուծոյ մօնիտական գաղափարը առաւել կամ նուազ յստակութեամբ մը կ'երևի, Սքինօզայի համայնաստուածութեան դրութիւնը ամէնէն առաւել կատարեալն է, որու վրայ հիացած է նոյնիսկ Կէօթէն և անոր մասին յայտնած իր հաւանութիւնը: Այն նշանաւոր անձնաւորութիւններէն, որոնք համայնաստուածեան ուղղութեամբ մը ունեցած են իրենց համար բնական կրօն մը, յիշենք երկու ամէնամեծ և հանրածանօթ բանաստեղծներու անունները՝ Շէքսպիրի և Լէսինկի, գերմանացի երկու ամէնամեծ իշխաններէն՝ Հօհանսթօֆանի և Հօհանցօլէռնի Ֆրէտէրիկ երկրորդներուն և երկու ամէնամեծ գիտուններէն՝ Լարայնի և Տարուինի: Մեր համայնաստուածեան դաւանանքը, որ հաժապատասխան է անկախ և մեծահռչակ մօքերու դաւանանքին, սա վերջին երեսուն տարիներու ընթացքին ստացաւ այնպիսի փորձառական հիմք՝ զոր առաջ նախադրաւ իսկ չէին կարող: Ու այս ամէնը արդիւնքն են բնութեան մասին մեր ձեռք բերած ծանօթութիւններուն չորհիւ կատարուած զարմանալի յառաջդիմութիւններուն:

Անաստուածութեան այն մեղադրանքը, որով առկաւին այժմ ալ կը մեղադրեն մեր համայնաստուածութիւնը և անոր հիմը համարուող միապաշտութիւնը, այլևս ո'նէ արձագանք չգտնելի՝ մեր օրերու ճշմարտապէս զարգացած չրջանակներու մէջ, թէև ճիշտ է նաև որ գերման. պետութեան այժմու դիւանապետը (chan-

celier) այս տարւոյ սկիզբին յաջողած է առ տարօրինակ ալքիմիստիկոս նման Ռոսսիոյ երեսփոխանական ժողովին մէջ, յայտարարելով թէ աշխարհի մասին պէտք է ունենալ կամ քրիստոնէական ըմբռնում մը, և սա տեղի կ'ունենայ այն ատեն, երբ նորէն, ընդհ. կրթութեան ձեռքերն ու ոտքերը կապած՝ սրտական իշխանատեղութեան յանձնելու օրէնքը կը պաշտպանուէր: Այն խոր անջրպետը՝ որ կայ հին օրերու մաքուր քրիստոնէութեան և մեր օրերու ձեռագրած քրիստոնէութեան միջև, այնքան խոր չէ, որքան միջնադարեան այս այլթէնսողիվը՝ ի մտոսին մեր օրերու լուսաւոր ըմբռնումներուն: Այո՛, մենք անաստուածներ ենք այնպիսիներու համար, որոնք լաթի հին քուրջերուն և միզրամոմէ պուպրիկներուն պաշտումը, կամ պատարագներու և վաղարաններու ապուշ սողմոսերգութիւնը կը նկատեն քրիստոնէական ճշմարիտ և բարեպաշտիկ գործեր, անաստուածներ ենք անոնց նկատմամբ՝ որ տակաւին կը հաւատան հրաշագործ մասունքներու և իրենց մեղքերուն ներումը կը վնասեն թողութիւններու գնումին և Ս. Պետրոսի անուանը նրւիրումը ստուկներուն մէջ: Մենք այդպիսիներուն սիրով թոյլ կուտանք տակաւին ունենալ վտանգութիւն այն միակ կրօնի մասին՝ որ կ'ազատէ: Բայց մենք այդ տեսակ կուտաշտներու համար միայն անաստուածներ ենք:

Անաստուածութեան և անկրօնութեան բոլորովին անհիմն ամբաստանութեան հետ, ուրիշ ամբաստանութիւն մըն ալ կը նկատեն մեր հասցէին, այն՝ որպէս թէ միապաշտութիւնը կը քանդէ բանաստեղծութիւնը (poésie)

և կը դադրի մարդկային զգայման պէտքերը գոհացնել: Գեղեցկագիտութիւնը մասնաւորապէս, որ կը ներկայանայ այնքան մեծ ու կարեւոր մէկ կարուածը՝ թէ՛ տեսական փիլիսոփայութեան և թէ՛ մեր գործնական կեանքին համար, որպէս թէ մօնիստական փիլիսոփայութեան կողմէ քանդուելու վտանգին մէջ կը գտնուի: Բայց արդէն հերքուած է այս առարկութիւնը ևս, մեր փափկասուն գեղագէտներէն (esthéticien) և ամէնաաղնիւ մատնագիրներէն՝ Ֆրէտէրիկ Շթրաուսի կողմէ՝ որ ցոյց տուած է թէ՛ բանաստեղծութեան մշակումը և գեղեցկին պաշտումը կոչուած են ամէնամեծ դերը կատարելու մեր նոր հաւատքին մէջ: Դայով ձեզի, պարոններ, որ բնապաշտանք էք և բնութեան բարեկամները, պէտք չկայ երբեք ցոյց տալու թէ՛ բնութեան գաղտնիքները ճանչնալու համար, մեր խմցականութեան ուղղադանիքներուն խորքերը թափանցելու ճիշդ ո՛րչափ կ'ազեւորէ մեր զգացումները, կը բերէ նոր մտանդ մը մեր երեւակայութեան և կ'ընդլայնէ ու կը բարձրացնէ մեր գեղեցկին ըմբռնումը, և որպէսզի համոզուիք թէ այս հարցերը ո՛րքան սերտ աւնչութիւն մը ունին մարդկային մտքի ամէնագեղեցիկ արտայայտութիւններուն հետ, թէ ո՛րչափ ճշմարտութեան ճանաչողութիւնը ուղղակիօրէն կապուած է բարբի սիրոյն և գեղեցկի պաշտումին հետ, ևս կը բաւականանամ յիշելով միակ տնուն մը, անունը Գերմանիոյ ամէնահանճարեղ մարդուն՝ Վոլֆկան Կէօթէի:

Եթէ, մինչև հիմա, մեր մօնիստական բնական կրօնի գեղագիտական նշանակութիւնը և իր բարոյական

արժէքը չեն ըմբռնուած դարգացած մարդոց կողմէ, այդ ուրեմն արդիւնքն է առուելապէս մեր դպրոցական թերի և պակասաւոր ուսուցման: Սա վերջին տարւոյ տարիննրու ընթացքին, ուսուցման և դաստիարակութեան մէթոտներու բարեփոխութեան մասին թէև չարունակ խօսուած ու գրուած է, բայց դժբաղդաբար իրական յառաջդիմութեան հետք գրեթէ անհնուած է: Հո՞ւ ալ ուրեմն կը տիրէ կայունութեան բնագիտական օրէնքը, հո՞ւ ալ, ու մանաւանդ գերմանական վարժաբաններու մէջ՝ միջնադարեան սքոլաստիկ դրութիւն մը յառաջ բերած է անշարժեցնող գորութիւն մը, որուն դէմ ապակայն ուսուցումի խնամուր բարեփոխութիւն մը չառ դըժարութեամբ բայց վերջապէս քաջ առ քաջ պիտի տիրապետէ դաստիարակական կալուածին: Իրերու այս կարեւոր կարգաւորումէն, ուրիշ կախում ունի ապագայ սերունդներու երջանկութիւնը և դժբաղդութիւնը, ո՞րք յառաջդիմութիւն չպիտի բղխի, ցորչափ բնութեան մօնիտական ճանաչողութիւնը չճանչցուիր իրրեւ հաստատուն և անհրաժեշտ հիմ: Աւելի քանսերորդ դարու դպրոցը, ծաղկի մօնիտական այս նոր և հաստատուն հիման վրայ, այն առեն մեծցող մանկութեան ու պատանութեան առաջ լոկ տիեզերական յեղաշրջութեան սքանչելի ճշմարտութիւնները չէ՞ որ պիտի պարզուին, այլև գեղեցկութեան այն բոլոր անսպառ գանձերը՝ որոնք ամէնուրեք թաքնուած են: Որչա՞ր հիմանք բարձրաբեր լեռներու չքելութեանը կամ ծովերու ընթանչելի աշխարհին վրայ, որչա՞ր դիտենք հեռադէտով աստղագիտութիւնը աշխարհի անհունապէս մեծ սքանչելիքները կամ մանրագէտով՝ կեանքին անհունազէս փոքրերուն դարմանալի սքանչելիքները, այնքան Աստուած-Բնու-

թիւնը ամէն տեղ մեզ կուտայ գեղազիտական վայելքներու անսպառ սկ մը: Մինչև հիմա, մարդկութեան մեծագոյն մասը մնացած էր կոյր ու անգոյ՝ այս սքանչելի և դարմանալի երկրային աշխարհին մէջ, դարձաւոր և հակաբնութեանական աստուածաբանութիւն մը մեզ կը ներկայացնէ իրրեւ արցունքներու հովիտ: Բայց վերջապէս պէտք է բանալ աչքերը մարդկային մօքին՝ որ սկսած է հեկայականօրէն յառաջդիմել, պէտք է ցոյց տալ իրեն թէ՛ բնութեան ճշմարիտ ճանաչումը լիութիւն գոհացում կուտայ ո՛չ միայն իր գործօն բանականութեան, այլ և իր զգացումներու թոխններուն:

Բնութեան մօնիտական ուսումնասիրութիւնը՝ իբրեւ ճշմարիտ ճանաչում, մօնիտական բարոյականը՝ իբրեւ բարիքն ուսուցումը և մօնիտական գեղազիտութիւնը՝ իբրեւ գեղեցկին պաշտումը, ահա առիկ մեր մօնիտական փիլիսոփայութեան երեք գլխաւոր կէտերը, որոնց ներդաշնակ և մէթոտիկ զարգացումով միայն մենք պիտի կարենանք աւելի դառնալ այն կապին՝ որ ճշմարտապէս գոհացուցիչ եղանակով մը իրար կը շաղկապէ կրօնք և գիտութիւն, և որ տախտիկ այսօր ալ ա՛յնքան մեծ թափով մը կը փնտռուի բազմաթիւ մըտքերու կողմէ: Ըշմարիտը, Բարին և Գեղեցիկը, ահա առիկ(այն երեք բարձրագոյն աստուածութիւնները) որոնց առջև անկեղծ ջիւղեմանդութեամբ մը ծունկի կուգանք, որովհետև ասոնց բնական և կատարեալապէս փոխադարձ միութեամբն է որ՝ մենք կ'ստանանք Աստուծոյ մասին ճշգրիտ ըմբռնում մը (23): Քանի որ դարը, որ սկսած է մօտենալ այս մէկ և երեսկ իտէս - Աստուծոյն, իր աշխարհի տաճարները միապաշտութեան այս բնական երրորդութեան առջև միայն պիտի կանգնէ:

Ասկէ քսան տարիներ առաջ, ներկայ գտնուած եմ Վիւրդպուրկի համալսարանին երրորդ հարիւրամեակի հանդէսին, ուր, յիշուէ տարիներ առաջ, ամբողջ երեք տարիներ մնացած եմ բժշկական դիտութիւն սորվելու համար: Այն ատենի վերաշեռուէր՝ նշանաւոր քիմիադէտ Գօհանէս, համալսարանի եկեղեցւոյն մէջ հանդիսականօրէն կարդաց սքանչելի ճառ մը, ուր իր բարեմաղթութիւնները վերջացուց հետեւեալ խօսքերով, «Գոհութիւն Աստուծոյ՝ Բարիին և ճշմարտին սղօն», ես ասոնց վրայ կ'աւելցնեմ նաեւ «և Գեղեցկին ոգին» բացարութիւնն ալ: Ահա՛ ուրեմն, սա հանդիսական բուպէին, արեւելեան նահանգներու բնապաշտներու ձեր ընկերութեան առաջ, ես ալ կ'ընեմ իմ բարեմաղթութիւնները այս ձևով: Երանի՛ թէ՛ բնութեան զաղանթներու խուզարկութիւնը հետզհետէ ծաղկեցնէր և բարգաւաճէր նաեւ մեր թիւրինկեան երկրամասի հիւսիս-արեւելեան կողմն ալ, և գիտութեան հասունացած արուեստը, Ալթէնպուրկի մէջ՝ մաքրի մշակութեան և ճշմարտ կրօնի կազմութեան համար տային այն գեղեցիկ արդիւնքները, ինչ արդիւնքներ որ յառաջ եկած են ասկէ զըրեթէ երեք հարիւր հօթանասուն տարիներ առաջ՝ Թիւրքիկի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնը Էզրնաքի մօտ գլուխը ող Վառդպուրկի մէջ, չնորհիւ Մարթէն Լուտեր մեծ բարենորոգչին:

Վարդպուրկի և Ալթէնպուրկի կէս ճամբուն վրայ, Թիւրքիկի հիւս. սահմանադրւումն վրայ, կը դանուին մուսաներու դաշտիւն երկիրը՝ Վէյմար, և անոր մօտ, մեր համալսարանի քաղաքը՝ Եէնա: Ես կը նկատեմ նըպաստաւոր և գեղեցիկ գուշակութիւն մը, երբ ճիշտ այս պահուս, չա՛տ հազուադէպ երևոյթ մը ներկայացնող

հանդէս մը, Վէյմարի մէջ կը համախմբէ Եէնայի համալսարանին պաշտպանները, ազատ հետախուզութեան և ազատ ուսուցումի ջառագոյնները (24): Այն գեղեցիկ տառով թէ՛ սպառաշին ալ իրենց պաշտպանութիւնը և օգնութիւնը մեզ համար պաշտօնաւ պիտի ըլլան, ես կը վերջացնեմ իմ մօնիւսական դաւանանքը՝ այս բառերով, «Գոհութիւն Աստուծոյ՝ Բարիին, Գեղեցկին և ճշմարտին սղօն»:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Ո՛վ է Հեկէլ. — Դիտ. աշխարհի ամենախոշոր դէմ-
քերէն մէկը: Ծնած է 1834 թիւար. 16-ին, Փօթստամ գաւ-
ւառին մէջ, և իր մանկութենէն ցոյց տուած է անօրի-
նակ հետաքրքրութիւն և հարցասէր ոգի: Հազիւ 6-10
տարեկան, Հէքէլ արդէն շատերու ուշադրութիւնը գը-
րաւած էր: Ոմանք, որոնց ուղեղը բնութեակ է մանկա-
կան հոգեբանութիւնը ճանչնալու և անոր փոքրիկ ներ-
աշխարհի թաքուն ծաղերն ու բաւանդակ խորութիւնը
չափելու, կանուխէն կը նշմարեն անոր մէջ տալազայ մե-
ծութիւն մը՝ որ իր տարիքին հետ սրագործին ու լայն
չափերով երևան պիտի գար, իսկ ուրիշներ ալ, դժգոհ
անոք անհանդարտ բնաւորութենէն, կասկածի մութ ու
մռայլ ստուերները կը նետեն իր վրայ: Այսպէս թէ այն-
պէս, իրեն սիրահամբոյր, քաղցրաբարոյ բայց միշտ խո-
րամանկ այս տղեկը՝ կը դառնայ սիրելին Պաղըտօլի, որ
չափազանց կը համակրի խորախշահեր ու չարածձի
այս մանուկին՝ որու չրթներուն վրայ բարութեան վար-
դազեղ կարմիրը կը ցոլցար և ընդհ. դիմադժու-
թիւնը կախարդական ցանց մը կը յօրինէր կարծես: Միշտ
հեռու մեղկ անխորրութենէ, Հէքէլ կը սիրէ տենդոտ ու
լարուած աշխատենք: Բնութիւնը՝ իր կապառազեղ և լուսա-
ւոր եթերով, իր լուսներովն ու գաշտերով, ծովերովն ու
ովկիաններով, կը դառնայ միակ դրօշաբարանը իր մտքին:
Հանճար մը՝ որ նորէն ժամանակ չէր ճանչնար, ու զինք
արգելափակող կեղևը ծակելով դուրս կուգար՝ իր գոյու-

թիւնը զգայնելու: Հէքէլ, իր այս ջրջանին, չա՛տ
բան կը պարտի Պաղըտօլի:

Քանի մը տարիներ, իր հօր կամքի համաձայն, կը
հեռեի բժշկութեան, բայց յետոյ թողլով անտարանական
գիտութիւններու համալսարանը, կը հետևի Քօլիքէի և
չէյտիկի դասընթացներուն: Յետոյ կը հանդիպի Քառլ
Ժէժանպօնի՝ որ երկարատե ճամբորդութիւններ կատա-
րած՝ գիտ. ծանօթութիւններու խոշոր պաշարով մը կը
դառնար: Եր բարեկամանան իրարու հետ, ու այնուհետև
Ժէժանպօն կը յայտնէ իր բարեկամին իր կոչումը և զայն
կը պատրաստէ ապագայ մեծ փառքերու:

Հէքէլ, թերադրուած Ժէժանպօնէն, կը մեկնի այնուհե-
տև Պէրլին, ուր կը հետևի Ժօհանէս Միլլէրի դասա-
խօսութիւններուն և որու հետ կ'աշխատէ նաև ճամբոր-
դութիւններ ու մեծ արշաւանքներ: Ալ վերջնական կեր-
պով թողուցած բժշկական առարկէզը, ուր, եթէ ուղէր
պիտի կրնար չա՛տ ապահով ու պատուաւոր դիրք մը ըս-
տեղծել իրեն համար, Հէքէլ կը նուիրուի կենսաբանա-
կան հետազոտութիւններու, ու, տակաւին երիտասարդ
ու վառվառն տարիքին մէջ, կ'սկսի ընդհ. գիտ. գրա-
կանութեան դաշտը արօրել՝ արդիւնաբեր ու ծաղկալից
ակօսներով:

1860 թուականին, իր պաշտպան Ժէժանպօնէն, որ
Եֆնայի մէջ կենդանաբանութեան և բաղդատական կադ-
մախսութեան Բրօֆէսէօր էր, կ'ստանայ ստիպողական
հրաւեր մը՝ անմիջապէս գալ իրեն միանալու: Հէքէլ
խկոյն հոն կը փութայ, և Ժէժանպօն բոլորովին վըս-
տահ իր բարեկամին վրայ, զայն կը նշանակէ կենդա-
նաբանութեան Բրօֆէսէօր: Այդ թուականէն սկսեալ

Հէքէլ չհետանար Եհնայէն, ուր իր բովանդակ տաղանդը կ'ստեղծուի և ա՛յնքան չլացուցիչ համբաւի մը ծիրը կը շրջանակուի իր անուան շուրջ: Առանց թուուցիկ ու վեր սցական գրականութեան մը մէջ ման գալու, Հէքէլ յիստէն տարիներ շարունակ գրիչ կը շարժէ և կը դառնայ անկեղծ որդեգիրն ու պաշտպանը՝ սրբազան փիլիսոփայութեան մը՝ զոր Մօնիզմ կ'անուանէ: Արտադրած է բազմաթիւ գործեր, որոնց մի քանիները ահաւասիկ. GÉNÉRALE MORPHOLOGIE DES ORGANISMES, որ կը բովանդակէ հետախմուքեան հիմներ: HISTOIRE DE LA CRÉATION NATURELLE, ասուք հասար մը՝ ուր Տարուիցի, Կեօթի եւ Լամարի վարդապետութիւններ կը բացատրուին, ուր բնօրէնը եկօլիսիօնի եւ ձեւաբանական վարդապետութեան մասին յսակ գալափառ կ'ունենայ: LES ENIGMES DE L'UNIVERS, ուր կարգ մը առեղծուածներ կը լուծուին և մէքամիզմ փիլիսոփայութեան եւ իստայաւոս solմարկիզմի (դաւանամուրփիւն) վերջնական հարուածը կը տրուի: LES MERVEILLES DE LA VIE, լրացուցիչ մասը՝ Տիեզերքի առեղծուածներ, անուն գրին, որ կը բովանդակէ կենսաբանական փիլիսոփայութեան մասին անհրաժեշտ ծագօրութիւններ. ու տակաւին Anthropologie. Religion et Evolution եւլն եւլն:

XIX դարէն մինչև XX դար ժամանակ այս հոկան, ամէնայայտնի վէտերան գիտական աշխարհի, մղջ է, ու կը մնայ Եհնայի համալսարանը՝ Բրօֆէսէօր կենդանաբանութեան և սաղմնաբանութեան: Իր պատկերը՝ զեւեղուած փոքրիկ գրքոյկի (*) մը մէջ, ցոյց կուտայ այժմ ինձ իր գմի էթաւոր դանկը՝ եղբուած սե ու ճերմակ վարսերու խոլներովը, և լայն ճակատը՝ լուրջ խոհանքներու կնճիռներովը ցան ու ցիր: Կը դիտեմ իր այլուրած դէմքի զծագրութիւնը՝ ուր անուշ ու թափանցող նայուածք մը կը վառի, կը կայծկլտայ՝ իր ցից ու թաւ յօնքերու տակէն:

(*) Pensuers, Philisophes et Savants, ուրկէ քաղած եմ նաև Հէքէլի մասին քանի մը կենսագրական ծանօթութիւններ:

Բեղմնաւոր իր կեանքովն ու դործունէութեամբը, Հէքէլ պիտի ապրի անմահներու աշխարհին մէջ, ուրկէ դարձեալ նա պիտի հնչեցնէ իր մօնիստական վարդապետութեան անուշ երգը և բղերէ իրեն հետեողներու բանակը:

Մ.Օ.

(2) Այն հանդիսական ճառին մէջ, զոր Բրօֆ. Շըլէյդինժեր, Արթիշուպի, Հոկա. Գլին, արատասանց այս նիւթի մասին, իմաստուն կերպով և քանդեան ուղղութեամբ ցոյց տուաւ բնութիւնը ճանչնալու մասին այն բանականները՝ որոնց կրնանք հասնիլ՝ միմիայն մեր զգայաբանական օեկաններու կառարկադործումով: Այն պարապ խորչիրը, զոր փորձառական գիտութիւնները կը թողուն գիտութեան շէնքին մէջ, կրնանք սակայն վարկածներով, աւելի կամ նուազ ճշմարտանման ենթադրութիւններով լեցնել: Չենք կրնար ի հարկէ զանաք անմիջապէս և ճշգրտօրէն ապացուցանել, և ուտի, ներելի է երեւոյթներու բացատրութեան ժամանակ օգտուիլ վարկածներէ և ենթադրութիւններէ, եթէ սակայն այս վերջինները չեն հակասեր բնութեան մասին ձեռք բերուած բանաւոր ծանօթութիւններուն: Այսպիսի ճշմարիտ, բանաւոր վարկածներ, հաւաստի գիտ, մասեր կը համարուին, որոնք սակայն ի հարկէ բոլորովին տարբեր են եկեղեցական կարծեցեալ հաւատալիքներէն կամ կրօնական վարդապետութիւններէն (dogme): Որովհետև այս վերջինները խկապէս հնարքներ են՝ զուրկ փորձառական հիմէ, կամ պարզ անհիթեթութիւններ են, որոնք միշտ հակասութեան մը մէջ կը գտնուին պատճառականութեան օրէնքին հետ: Բանաւոր վարկածներ են,

զոր օրինակ, հաւատք ունենալ նիւթի միութեան մասին (նախնական հիւլէներու խմբաւորումներով տարրերու ձեւացումը, որ բացատրուած է նախորդ էջերումէջ), հաւատք ունենալ ինքնածին(spontané)սերումի և բոլոր բնական երևոյթներու միութեան սկզբունքին մասին, որովհետեւ առնք բոլորն ալ հիմնապէս կարեւոր վարկածներ են և հաշտ են մօնիստականութեան հետ: (Տես այս մասին իմ գործերէն Générale Morphologie ն. էջ 1. 105. 164. և այլն, Histoire de la Création էջ 19. 299: Անգործարանական բնութեան է՛ն տարրական և գործարանական կեանքի ամէնէն բարդ արտայայտութիւնները կրնան մերածուիլ միևնոյն բնական ոյժերուն, և որովհետեւ այս ուժերուն ալ ընդհ. հաւարակային հիւր կը համարուի սկզբնական միակ նիւթ մը, նախատարր (principe) մը՝ որ կը լեցնէ տիեզերքի անհուն միջոցը, ուրիմն, այս վերջին նիւթը մենք կը համարենք տիեզերական եթերը, կամ զայն կը նկատենք տիեզերական աստուածութիւն մը, ու իբրեւ կզրակացութիւնը մեր առաջարկած մտքին, կ'ըսենք, «Աստուծոյ հաւատալը հաշտ է բնական գիտութիւններու հետ»: Համայնաստուածեան այս ըմբռնումին, ինչպէս նաեւ միակզօմանի նիւթապաշտութեան մասին եղած քննադատութեան, ես, Շլէյդինժէր Բրօֆէսէթրի հետ բոլորովին համամիտ եմ, թէ և կենսաբանութեան և մասնաւորապէս մարդաբանութեան մէջ եղած այլ անսակեաներու մասին իր հանած կզրակացութիւններէն մէկ մասը չեմ ընդունիր: (Տես իր յիշատակագիրը Thalsachen und Folgerungen aus dem Wirken des allgemeinen Raumes, Mittheilungen aus dem Osterlande, V):

(3) Գործարանական և անգործարանական բնութեան միութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց ծննդական յարաբերութիւնները, ինձ համար միտաբանական հիմն սկզբունքներ են: Ես նորէն կը կրկնեմ մօնիստական հաւատքի այս մասը, որովհետեւ տակաւին ասոր դէմ պայքարող համբաւաւոր բնագէտներ կը գտնուին: Այդպիսիներ ո՛չ միայն ժամանակ-ժամանակ սա հինցած ու միաթիք Force-vitale-ը (կենտական ոյժ) կը կենդանացնեն, այլեւ առարկութիւններ կ'ընեն ծագումի բնական անսութեան գէմ, մեռած, անգործարանական բնութիւնէն դէպի գործարանական կեանք եղած սքանչելի անցումը նկատելով անլուծելի առեղծուած մը, ալիւ Պուա Թէյմօնի յայտարարած հօթը հանկուկներէն մին (discours sur Leibniz. 1880): Այդ բարձրագոյն առեղծուածի և ասոր յարակից նախածնութեան (archigonie) լուծումը, այսինքն ինքնածին սերումը՝ ճշգրիտ ձեւի մը մէջ, անմիջապէս կը գտնուի, եթէ քննադատական վերլուծութիւն մը, և, գործարանական բնութեան մէջ գտնուած նիւթերու, ձեւերու և ոյժերու մասին կատարենք անխնջ Բաղդատութիւն մը: Ես արդէն, 1866 թուականէն, այդ մասին օրւած եմ օրինակ մը՝ իմ Ընդհ. Ձեւաբանութիւն անուն երկրորդ գրքիս մէջ (I. 109-238: Ընդհ. հեւադատութիւններ՝ գործարանաւորութիւններու բնութեան, անոնց առաջին ձեւացումին, անգործարանական աշխարհին հետ իրենց յարաբերութիւններուն, և, կենդանիներու և տունկերու մէջ եղած իրենց բաժանման մասին): Բն. սեղծագործութեան պատմութիւնը գրքիս XV գլուխ ևս այդ մասին կը պարունակէ համառօտ ամփոփում մը: Այն խոշոր դժուարութիւնները, զոր երբեմն այս կերպ մօնիստական վարդապետութեան մը դէմ կը

հանուէին, այժմ բոլորովին ջնջուած կրնան համարուիլ, չնորհիւ արիւնաշուրի (plasma) մասին ձեռք բերուած ծանօթութիւններուն, միանակնիւ (monère) յայտնութեան, միաքջիջալին նախակինսկներու և անոնց մօտաւոր արեւակիցներու մասին հետզհետէ կատարուած ճշգրիտ ուսումնասիրութիւններուն, և չնորհիւ ասոնց բոլորին հիմն. բջիջին կամ արդասաւորուած ձուիկին հետ եղած բազմաթիւ հարաբերութեան, ինչպէս նաև չնորհիւ բնածուխի քիմիական տեսութեան: (Տե՛ս այս մասին իմ Studien über Moneren und andere Protisten գործը):

(4) Ուղեղային այս բարձրագոյն գործունէութիւններու առաջին հետքերը՝ զոր բանասկանութիւն և գիտակցութիւն, կրճն և բարոյականութիւն կը կոչենք, կը տեսնուին նաև ամէնէն աւելի կատարելագործուած ընտանի կենդանիներու, մանաւանդ շուներու, ձիերու և փղերու քով: Այս կենդանիներու հոգեկան կարողութիւնները ո՛չ թէ որակական՝ այլ քանակականօրէն կը տարբերին՝ մարդկային է՛ն ստորագուծ ցեղերու յատուկ հոգեբանական գործունէութիւններու համապատասխան ձևերէն: Եթէ կապիկները, մանաւորապէս մարդակապիկները, չա՛տ դարեր առաջէն սկսելէնք ընտանեցեկ, ինչպէս ըրած ենք շունը, և զանոնք մարդկային քաղաքակրթութեան հետ սերտ յարաբերութեան մը մէջ դնելով մեծցնել, այն ստեն ճշմարտիւ, անոնք չա՛տ աւելի մօտեցած պիտի ըլլային մարդկային հոգեբանական գործունէութեանց այդ ձևերուն: Այն խոր անդունդը, որ երևութապէս կը բաժնէ մարդը խիստ կատարելագործուած այս սանաւորներէն, արդիւնքն է գլխաւորապէս մարդուն մէջ իմի խմբուած շատ մը աչքի դարձող առաւելութիւններու, որոնք ու-

րիչ կենդանիներու քով գոյութիւն ունին բաժան վիճակի մէջ միայն, օրինակ, 1⁰ խոչափողին (չեղու) աւելի յառաջացած, յայտնի սարրերութիւնը, 2⁰ Ուղեղի (հոգի) 3⁰ Ուղեղու և ձեռքերու և 4⁰ Ուղեղի դիրքի մասին և զամ զանազանութիւնները: Բարձրօրէն զարգացած այս գործարաններու և հոգեբանական կարեւորագոյն գործունէութիւններու այս գեղեցիկ ամրողջութիւնն (Combination) է միայն, որ մարդը կը դնէ բոլոր կենդանիներէն շատ աւելի բարձր կարգի մը մէջ, (Տե՛ս Generale Morphologie, 1886, II, 430):

(5) Որովհետև այս կարեւոր հարցի վիճարանութիւնը տակաւին չէ վստահուած, թող ուրեմն մեզ թող տրուի, եթէ կը սնդենք մասնաւորապէս այս խնդրոյն լուծումը դիւրացնող այն թանկագին գիտելիքներու մասին, զոր մեզ հայթայթած է բարձրագոյն կենդանիներու մէջ գրաւուած բնաշէններուն՝ և մարդուն ունեցած լեզուի և բանականութեան զարգացումը: «Անհատական կեանքի մէջ ստացուած յատկութիւններու ժառանգականութիւնը մօնիստական յեղաշրջական թէօրիայի էական մէկ վարկածն է», «Եթէ կէլալնի և Վէսմանի նման ժխտենք ատիկա, այն ատեն բոլորովին մերժուած կ'ըլլայ նաև արտաքին աշխարհի գործարանական կեանքի վրայ ունեցած ձեւափոխիչ աղդեցութիւնն ալ»: Տե՛ս իմ Anthropogenie՛ն և Խմբի, Վէսմանէ, Ռէյ Լանքէսթըրի և Լիւսովինի Վիսէսի գործերը:

(6) Տիւայիոտական փիլիսոփայութեան նորագոյն գործերէն Լուի Ակաբի Փորձ կամ Դասակարգութիւն սնունդ հեղինակութիւնը ամէնէն աւելի կարեւորն է, չըսելու համար միակը՝ զոր կ'արժէ յիշել: Այս գիրքը կ'ուսումնասիրէ բնութիւնը՝ կոնգրած աստուածաբանական

և քրիստոնէական միաստեղծութեան հիման վրայ: Այս նիւթի մասին տե՛ս իմ Բն. Ստեղծագործութեան պատմութիւնը էջ 55 և յն. և Ziele und Wege der heutigen Entwicklungsgeschichte 1875, Ենա, նաև Zeitschrift für Naturwissenschaft. Եթէ ամերիկացի կենդանաբան գիտունին այս գաղափարալից գործը բաղդատուի ուրացող Տարութիւնակոնի մը՝ Համանի գործին հետ, այն ատեն նոյնիսկ առաջինին մեծ անիրաւութիւն մը ըրած կ'ըլանք:

(7) Տարուին եւ Կոպերնիկոս . Այս վերնագրին ներքեւ խորհրդական էմիլ տիւ Պուա Ռէյմոն վերջապէս տալարիկ տուած է իր Gesammelte Reden-նեւրու Բ. հատորին մէջ (1887, էջ 496) ճառ մը՝ զոր 1883 Յունիս. 25ին, Պերլինի գիտութեանց Ակադեմիային մէջ արտասանած էր: Այս ճառը, ինչպէս հեղինակը ինքն ալ իր գրքի լուսարանութիւններուն մէջ կ'ըսէ (էջ 500), պարզապէս տեղը ա՛յնքան աղմուկ հանեց և կղերական մամուլին կողմէ ալ յարձակումներու ենթարկուեցաւ: Ի հարկէ ինձ թոյլ կը արուի զիտիկ տալ թէ՛ այս ճառը ո՛ւնէ նոր գաղափար չ'արարունակիր իր մէջ: Ես ինքս, ասկէ քսան տարիներ առաջ, իմ բանախօսութիւններէս մէկին մէջ էական մէկ բաղդատութիւնը ըրած եմ Տարունի և Կոպերնիկոսի և ցոյց տուած եմ իսկական արժանիքը այս երկու հերոսներուն՝ որոնք մարդակեղրոն և երկրակեղրոն վարկածները քանդած են: Երբ Տիւ Պուա-Ռէյմոն կ'ըսէ, «Ինձի համար Տարուինը գործարանական աշխարհի Կոպերնիկոսն է», ես չափազանց կ'ուրախանամ, անոնեկով որ իմ գաղափարները արդէն իր կողմէ ընդունուած են՝ յաճախ նոյնիսկ մինչոյն բառերով, զոր սակայն բողբոլին դուր տեղը

իմ գաղափարներուն հետ հակառակութեան մը մէջ կը դընէ: Պէտք է բնածին գաղափարներու մասին տալ ա՛յնքան բացատրութիւն՝ որքան տուած է ինքը Տարուին, պէտք է միշտ առաջնորդուիլ տարութիւնան սկզբունքով, բան մը՝ զոր կը փորձէ Ռէյմոն ալ իր ճառին մէջ: Իր գաղափարները, գոհացուցիչ կերպով մը, համաձայն են իմ գաղափարներուն հետ զոր պարզած եմ ես քնդի. Ձեռքաւնութիւն (11 էջ 446) եւ Բն. Ստեղծագործութեան Պատմութիւն անուն (առաջին և վերջին դաս) գործերուս մէջ: «Ժառանգականութեան և յարմարումի օրէնքները կը բացատրեն թէ ի՞նչպէս իյառաջագունէ (à priori) ծանօթութիւնները բոլորած են նախապէս ի յետագունէ (à posteriori) ծանօթութիւններէն»: Ես միայն ուրախ եմ որ, Պերլինի Ակադեմիայի նշանաւոր հետաորին մէջ կը գտնեմ բարեկամ մը և կուսակից մը իմ Բն. Ստեղծ. Պատմութիւնը-ին, զոր նախապէս անպիտան վէտ մը անուանած էր: Բայց այս ալ իհարկէ չկրնար մոռցնել այն խօսքը՝ զոր արձակած է նա իւրեւ նա, յայտարարելով թէ՛ տեսականութեան աղգարանական ծառերը այնքան միայն արժէք ունին, որքան ունին Հոմերոսի հերոսները բն. պատմութեան առաջ:

(8) Ծիշար խօսելով, դոյացութեան պահպանման օրէնքը բնական գիտութեան հաւատարմութիւններու մասը կը կազմէ և կը թուի մեր մօնիստական կրօնի առաջին փառակրաֆը (§)ըլլալ, ընդհանրապէս և իրաւացիօրէն, արդի բնագիտութեան օրէնքը ոչ թի պահպանումի օրէնքը կը նկատեն բնութեան մասին եղած դիւ. ճանաչողութեան հաւատառուն հիմը, օրինակ, Ռօպէլ Բայէն, Հէյմօլց, ինչպէս տարբաբաններն ալ նիւթի պահպանումի օրէնքը կը նկատեն իրենց հիմ. օրէնքը, օրինակ, Լավուազիէ: Միմիայն

գիտական փորձափաները կրնան օգտակարապէս մէկ քանի առարկութիւններ ընել այս երկու հիմն. օրէնքներէ իւրաքանչիւրին դէմ, կամ, այս երկուքի միութիւնը ներկայացնող գոյացութեան պահպանման հիմն. գերազոյն օրէնքին դէմ: Երկու ապաշտ փիլիսոփայութեան կողմէ տակաւին չարունակ կը փորձուին ըլլալ այս կերպ առարկութիւններ՝ բոլոր միշտ իմաստուն քննադատութեան մը ձեւին ներքեւ: Այս սկիզբով առարկութիւնները, մասամբ միմիայն վարդապետական, կրնան մի քիչ արդարանալ, եթէ սակայն մօտենան գոյացութեան հիմն. հարցին, նիւթի և ոյժի միութեան հիմն. խնդրոյն: Եթէ բնութեան ճանաչողութեան այս վերջին սահմանադրութիւնը մենք պիտի ճանչնանք որպէս հաստատուն, այն ատեն կրնանք ընդհանրապէս իր սահմաններուն մէջ ընդունիլ նաեւ մեքենական, պատճառական դրութեան օրէնքը: Ամենաբարդ հոգեբանական գործողութիւնները, մասնաւորապէս գիտակցութիւնը, կենթարկուին գոյացութեան պահպանման օրէնքին. ինչպէս նոյն օրէնքին կը հպատակին նաեւ մեքենական ամէնապարզ գործողութիւններն ալ, որոնք Ֆիզիքի և անօդական քիմիայի նիւթը կը կազմեն:

(9) Լոյսի և էլեքտրականութեան յարաբերութիւններուն մասին խօսուած մեծապէս արժէքաւոր բանախօսութեան մը մէջ՝ Հանրի Հէրձ 1889-ին, Հայտնաբերի մէջ գումարուած Գերմանացի բնագէտներու և բժիշկներու 62րդ. Ժողովին մէջ բացատրած է իր ըրած փայլուն գիտական կարեւորութիւնը: «Այսպէս էլեքտրականութեան տիրապետութիւնը կայ ամբողջ բնութեան մէջ, նա նոյն իսկ կը հալի մեղի, և մենք գիտենք թէ իրապէս էլեքտրական գործարան մըն ալ ունինք, այն է աչքը, մէկ

կողմէն մենք կը հանդիպինք հեռուէն եղած անմիջական գործունէութեան խնդրոյն, իսկ ուրիշ ուղղութեամբ մըն ալ, մենք կը պատահինք էլեքտրականութեան բնութեան հարցին: Ու, անմիջապէս յարակից այս խնդրներուն, կը բարձրանայ նաեւ եթերի էութեան, իր յատկութիւններուն՝ որոնք ամբողջ միջոցը կը լեցնեն, իր կազմուածքի, իր հանգստի կամ շարժումներուն, իր անհունութեան կամ իր սահմաններուն դժուարին հարցը: Այնպէս կ'երեւի որ այս փրօպէտը, այս դժուարին խնդիրը, կը գերազանցէ բոլոր միւս խնդիրները և եթէ ճանչնանք եթերը, այն ատեն պիտի ճանչնանք նաեւ անկուկի իրերն ալ, և որ աւելին է, պիտի ճանչնանք նաեւ սա հնաւուրց (antique) նիւթը, իր ամէնէն ներքին յատկութիւններով, իր ծանրութեան և անշարժութեան (inertie) երեւոյթներով: Եւ ահա Ֆիզիքսն կը մօտենայ այս կարեւոր խնդրոյն, այն, թէ՛ ամէն ինչ որ գոյութիւն ունի, զիպաւածաւ, եթերի կողմէն չէ՞ ստեղծուած»: Կարգ մը մօծիտ փիլիսոփաներ արդէն իսկ հաստատապէս պատասխանած են այս խնդրոյն, ինչպէս Կ. Վօկը՝ իր խորունկ ուսումնասիրական մէկ գործին՝ Das Wesen der Electricitat und հայրենին մէջ: Նա դանդաղածի հիւլէները, կամ նիւթի՝ շարժողական թէօրիայի՝ նախնական հիւլէները կը նկատէ խառնող անհուն գոյացութիւնէն առաջ եկած առանձինն կէտեր (centre), որ կը լեցնեն բոլորնապէս տիեզերքը՝ առանց պարապ միջոց թողցնելու: Այն շարժական առաձգական գոյացութիւնը՝ որ կը լեցնէ հիւլէներու միջոցն ալ և կը տարածուի բոլորնապէս տիեզերքին մէջ, եթեր կ'անուանուի: Իր մէկ հրատա-

րակութեանը մէջ, Ueber die Vermittlung der Fernwirkungen durch den Aether, Ժորժ Զէլմ ար Տրէստ, մաթեմատիքական ֆիզիքայի ճամբով, արդէն իսկ երկար ժամանակէ իվեր հասած էր այս կերպ տեսութիւններու: Նա ցոյց կուտայ թէ հեռուէն գործունէութեան և ճառագայթումի երևոյթներուն բացատրութեան համար, անհրաժեշտ է ընդունիլ միտի նիւթ մը՝ եթերը, այսինքն, այս երևոյթներու յառաջ գալուն համար, այն բոլոր յատկութիւնները՝ որոնք կրնան նիւթի մը վերագրուիլ, առանց ոյժի են, բացի շարժական ըլլալու յատկութիւնը, կամ թէ եթերի ըմբռնման ժամանակ, պէտք է ըսենք թէ նա միայն շարժականութիւն ունի:

(10) Պերմանական նորագոյն փիլիսոփայութիւնը տմեծամեծ չափով կը պատկանի Էմմանուէլ քանդիւի Քօնկրետ պէրկի այս մեծ փիլիսոփայան ծայրայեղ պաշտամունքի մընալ տուարկայ դարձած է՝ իբրեւ գրեթէ անսխալական մասածող: Թո՛ղ ուրեմն ինձ թոյլ արուի յիշեցնել թէ՛ իր քրննական փիլիսոփայութեան դրութիւնը մօնիզմի և տիւալիզմի խառնուրդ մըն է: Իրենց հիմն. կարեորութիւնը չպիտի կորսնցնեն՝ իր (Քանդի) ճանաչողութեան թէօրիւայի մասին ունեցած քննական սկզբունքները, իր այն ապացուցումը թէ՛ մենք չենք կրնար գոյացութեան էութիւնը ճանչնալ՝ իրապէս և ամէնախոր կերպով, այսինքն չենք կրնար ճանչնալ նիւթի և ոյժի միութիւնը: Մեր ճանաչողութիւնը բնութեամբ ենթակայական է, որովհետեւ նա մեր ուղեղի կազմաւորութեան և զգայաբանական օւկաններու հետ պայմանաւորուած է, և ուստի ո՛րեւէ երևոյթ այն ժամանակ միայն հասկնալի կը դառնայ իրեն համար, երբ արտաքին աշխարհի փորձա-

ռութիւնը իրեն կը փոխանցուի: Բայց մարդկային ճանաչողութեան այս սահմաններուն մէջ, կարելի է ունենալ բնութեան մասին դրական մօնիստական ճանաչողութիւն մը՝ բոլորովին հակառակ տիւալիստական և բնազանցական Քանդէզիներու: Մօնիստական ճանաչողութեան վերաբերեալ կարեւոր յայտնութիւն (acte) մը կը գտնուի Քանդի և Լարլատի տիեզերածնական դրութեան մէջ (Cosmogonie mécanique), ո՛ր փորձ մը կ'ըլլայ բացատրելու բովանդակ տիեզերական չէնքի մեքենական պատճառական ծագումը և անոր կազմաւորութիւնը՝ համաձայն նեւտոնական սկզբունքներու (1755): Ընդհանրապէս, անդործարանական բն. գիտութիւններու կալուածին մէջ, Քանդ ունի մօնիստական տեսակէտ. ընդհակառակը, գործարանական բն. գիտութիւններու կալուածին մէջ չա՛տ անբաւարար չափով մը նա տէր կը դառնայ այդ սկզբունքին: Նա կը հաւատայ արդարեւ թէ՛ անհրաժեշտօրէն պէտք է օգնութեան կոչել ո՛չ միայն ազդող, ներգործող (Causes efficientes) պատճառները, այլև վախճանական պատճառները (Causes finales), (Տէ՛ս իմ Բն, Սեղծագործութիւնը-ին Ե. դասը՝ Քանդէն մինչև Լամարք՝ յեղաշրջութեան թէօրիւն: Տէ՛ս նաև Այդուէք Ռէյի Kant und die Naturforschung և այն, գործը): Ասիկա Քանդը կ'առաջնորդէ դէպի տիւալիստական աստուածաբանութիւն մը, և յետոյ, աւելի ետքը, Աստուծոյ ազատութեան և անմահութեան վրայ իր տնեցած խախուտ, բնազանցական տեսութիւններուն: Հաւանաբար այդ սխալները պիտի չունենար Քանդը՝ եթէ սակայն կողմախօսաբանութեան մասին խորունկ ծանօթութիւններ ունեցած ըլլար, թէ և ճիշտ է նաև այն իրողութիւնը թէ՛ իր ժամանակ բնական գիտութիւնները տակա-

էին իրենց խանձարուրին մէջ կը գտնուէին: Եւ այն հաստատ համոզումը ունիւմ թէ՛ Քանդի ընտանեկան փիլիսոփայութեան դրութիւնը բոլորովին տարրեր և ամբողջապէս մօտիստական սխալի ըլլար, եթէ ինքը՝ Քանդ, օգտուած ըլլար փորձառական գիտութեան այն անսուսահելի գանձերէն՝ զոր այժմ մեզ համար տրամադրելի ունինք:

(11) Տիեզերքի երկու սկզբնական բաղկացուցիչներուն արաբերութիւնները ցոյց տալու համար, կարելի է բաւական որոշ կերպով զանոնք դնել հետեւեալ անթիքեզն (հակադրութիւն) մէջ, համաձայն բաղմամբիւ վարկածներէ մէկուն.

Տիեզերք == Գոյացութեան == Համաշխարհ
(Univers) == (Substance) == (Cosmos)

Տիեզերական եթեր == ոյժ (esprit) մը՝ Շարժուն և գործօն գոյացութիւն մը:

Թրթռական կարողութիւն,

Գլխաւոր պաշտօնները՝

Ելեքարսկանութիւն, մաշնիսականութիւն, լոյս և ջերմութիւն.

Յօրինուածքը՝ ուժային է, առանգական անհուն գոյացութիւն մ'է, որ սակայն հիւլէները բաղկացած չէ(?) *

Տիեզերական զանգուածը՝ == Մարմին մը (corps) որ կայուն և կրաւորական զանգուած մ'է:

Անգործութեան զօրութիւն (Force d'inertie).

Գլխաւոր պաշտօնները՝ ծանրութիւն. անշարժութիւն, քիմիական ընտրական յարակցութիւն.

Յօրինուածքը՝ հիւլէական է, ընդհատուած (*) և առանգական գոյացութիւն մ'է, և բաղկացած է հիւլէներէ:

(*) Այլ ամբողջական, միակից զանգուած մ'է, կ'ուզէ բռնել.

(**) Զանգուածի բաղկացուցիչ հիւլէներուն մէջ միջոցներ կան, որոնք միջոցներ չկան եթերական զանգուածին մէջ.

Ատուածադիտութեան խօսքը,

Ստեղծարար Ատուած մը չարունակ գործունէութեան մէջ է.

Կայ տիեզերական միջոցի գործունէութիւն,

Ատուածագիտութեան խօսքը.

Տիեզերքը ստեղծուած և ձեւերապաշտէ կրաւորաբար:

Կայ միջոցի հասցումի արդիւնք:

(12) Շատ չ'կայ, երբ կ'ըստովնուէնք ինչ գործին՝ Die Entwicklung der Elemente, Entwurf zu einer biogenetischen Grundlage für... ի մէջ դրած է բաղմամբիւ և կարեւոր փաստեր՝ որոնք կը ջատագովեն բնութիւնը՝ որու մասին աւագած ենք փորձառական այնքան ծանօթութիւններ, տեսնել նաեւ Վիլհելմ Բրէյլէրի, Վիլհելմ Մէյէրի, Վ. Քոօքի այս մասին գրած գործերը. իսկ հիւլէի մասին եղած զանազան ըմբռնումները ցոյց տուող Ֆիլիքս Սթիւերի Die Atomenlehre... անուն գործը: Տեսնել նաեւ Ա. Թուռնէի Die Kraft und Materie in Raume-ը՝ որ կը խօսի հիւլէներէ բաղկացող զանգուածի կազմութեան վրայ:

(13) Յեղաշրջութեան (evolution) արդի տեսութեան և անոր վրայ հիմնուած մանիստական փիլիսոփայութեան հիմնական նշանակութիւնը հետզհետէ յստակ և որոշ կերպով մը երեւան եկած է՝ չորհրդաւ այլ մասին եղած զը-

րականութեան՝ որ օր օրի կը ճոխանայ և կ'աւելնայ: Ես արդէն իմ մէկ գործիս՝ Natürliche Schöpfungsgeschichte-ին նոր ապագրութեան մէջ յիշած եմ այս տեսակ կարգ մը կարեւոր գործերու անունները: Այս մասին կ'արժէ մասնաւորապէս կարդալ Քաւիւս Սթէնի Werden und Vergehen երկ. գործը, ու նաև Հիւկո Սրիդերի, Այպէս Ռօի, Հէրման Վօլֆի գրածները:

(14) Այժմ պէտք է ըսել քառասուն ութ տարի:

(15) 1866 թուականին, ես սահմանեցի տեսականութեան կամ ցեղի պատմութեան գաղափարը և անոր նըպատակը՝ իմ Բնդի. Ձեւաբանութիւն անուն գործիս 2. գրքին մէջ (11, 301-422): Այս գրքին էական բովանդակութիւնը, ինչպէս նաև տեսականութեան, էականութեան կամ սաղմնածնութեան յարաբերութիւնները բոլորովին հասկնալի ձեւով մը պարզուած են իմ Բն. Ստեղծագործութեան Պատմութիւնը-ին Բ. մասին մէջ. իսկ իմ Մարդածնութիւնը-ին մէջ ես ցոյց տուած եմ յեղաշրջութեան պատմութեան այս երկու ճիւղերուն մասնաւոր պատշաճումը՝ մարդուն համար ևս:

(16) Լուի Ակադիէի մտնականէն իվեր (1873), Տարւինականութեան և Ձեւափոխութեան վարդապետութեան միակ հակառակորդ մնացած է Վիրխովը: Ամէն պարադայի մէջ, ու տակաւին վերջերս Մոսքուայի մէջ ալ, Վիրխով պայքարած է այդ վարդապետութիւններուն դէմ՝ իրեն «չապացուցուած վարկածներ»: Այս մասին տես իմ հետեւեալ աշխատութիւնը՝ Freie Wissenschaft und freie Lehre etc.:

(17) Այս խնդրի մասին տես իմ գործերէն՝ Zellseelen und Seelenzellen, յետոյ՝ Zelleseele und Cellularphysiologie-ն, Natürliche Schöpfungsgeschichte-ը, An-

thropogénie-ն: Բաղդատեցէք Մաքս Վէսթֆալի Psychophysiologische Protisten-Studien-ը, Բօլ Քառիւսի Tebe soul of Man երկ. գործը: Իսկ նորագոյն հրատարակութիւններէն, որոնք յեղաշրջական հիման վրայ, և մօնիստական ուղղութեամբ մը կ'աշխատին բարեփոխել արդի հոգեբանութիւնը, յիշենք մասնաւորապէս Կ. Հ. Շնէտի Der thierische Wille, systematische Darstellung und Erklärung երկ. գործը, տեսնել նաև նոյն գործին լրացուցիչ մասը Կամարուոզ Der menschlilche Wille vom Standpunkte der neuen Entwicklungstheorie-ն, ինչպէս նաև Հ. Սթէնսերի Psychologie-ն և Վէստի Menschen- und Thierseele-ի Թ. տպագրութիւնը:

(18) Բաղմաթիւ գրուածներու մէջ տակաւին կը պաշտպանուի տիւ Պուա Ռէյմոնի սա հինցած գաղափարը թէ՛ մարդկային գիտակցութիւնը տիեզերքի անլուծելի հանելուկներէն, վերանցական, բարձրագոյն երևոյթներէն մին է, որ բնութեան բոլոր երևոյթներուն հետ հիմն. անքիքեզի մը՝ հակադրութեան մը մէջ կը գտնուի: Երկուստայտութիւնն ալ ահա այս հայեացքին վրայ է որ կը հիմնէ իր այն հաստատ առաջարկութիւնը թէ՛ մարդը ճշմարտիւ առանձին, մասնաւոր էակ մըն է՝ որուն անձնական հոգին ալ անմահ է: Ասոր համար է որ տիւ Պուա Ռէյմոնի ճառին «Պիսի անգիսանամը», տիեզերքի մասին դիցաբանական ըմբռնում ունեցողներու կողմէ իրեն գլխ. յենակէտ՝ օգնութեան կանչուած է և ալքպէսով մօնիստական վարդապետութեան ալ հերքումը յայտարարուած: Իր վերջին բառն եղող Պիսի անգիսանամը՝ ապագայէն ներկային մէջ փոխադրուած է, որ վ՛ուղէ ըսել թէ՛ մենք ոչինչ գիտենք և կամ, աւելի ճիշտ է ըսել,

մենք ո՛չ մէկ յստակ և որոշ ծանօթութիւն ձեռք պիտի կրնանք բերել, և ուստի, ամէն վէճ ու պայքար բոլորովին անօգուտ է: Սրդարեւ, Ignorabimus-ի այս համաբաւերօ՞ճաւոր, ճարտասանական արուեստի տեսակէտով՝ շահեկան և արժէքաւոր է, սրովհետեւ այդ ճաւոր՝ իր ձեւերու կատարելութեամբը, եղած է գեղեցիկ քարոզ մը, ուր՝ բնական փիլիսոփայութեան պատկերները կ'անցնին արագ առողանցումով մը: Բայց լայնի է նաեւ այն՝ թէ ունկրնջողներու մեծամասնութիւնը, կը վնասատէ քարոզ մը ո՛չ թէ իր սլարունակած գաղափարներուն համար, այլ եր գեղադիական արժէքին համար, ուրկէ ինք կը զըւարճանայ: Տիւ. Պուա, երկար բարակ դրաղեցնելէ յետոյ իր ունկնդիրները՝ Լաւրաւի դարմանալի մաքերովը, տանը մէկ սողերու մէջ կ'ուրուագծէ իր ճառի գլխամասը և նոյնիսկ չփորձեր պատասխանել իր դրած գլխաւոր հարցին, այն՝ թէ ճշմարտիւ տիեզերքը կրկնապէս անըմբռնելի է: Ընդհակառակը, ես, բաղմաթիւ անդամներ փորձած ևմ ապացուցանել թէ՛ բնութեան ճանաչողութեան երկու սահմանները՝ իրապէս նոյնն են, գիտակցութեան և ուղեղի հետ իր յարաբերութիւններու սլարազան (fait) ա՛յնքան առեղծուածական է, որքան առեղծուածական են, օրինակ, տեսանկյիւքի և լսելիքի երեւոյթները, ծանրութեան իրողութիւնը, նիւթի և ոյժի միութեան ճշմարտութիւնը: (Տեսնել այս մասին Freie Vissenchaft und freie Lehre-ըրծիւ 78, 82 ևն, էջերը):

(19) Թերեւս, ե՛կ չեցական ո՛չ մէկ վարդապետութեան մէջ լրջաւորնէական կրօնի թանձրօրէն նիւթապաշտիկ երեւակայութիւնը ա՛յնքան որոշ և յստակ կերպով չերեւիր, որքան անձնական անհատութեան և մարմնի յարութեան

փառարանուած վարդապետութիւններուն մէջ: Այս մասին Սալամ, իր նշանաւոր մէկ գործին մէջ՝ Արօնը՝ sur-nolինեան քորիսոյի տեսակէտով, հետեւալ չա՛տ նշանակալից դիտողութիւնը կ'ընէ: «Մէկը այն ամբաստանութիւններէն՝ զոր եկեղեցին կ'ուզդէ Գիտութեան, է՛ Անոր (Գիտութեան) նիւթապաշտական եղած բլլալը: Ես սակայն ատոր իբրեւ ստոստիան դիտել կուտամ թէ՛ հանդերձեալ կեանքի մը բովանդակ քրիստոնէական դադափարը եղած է ու իսկապէս կը մնայ աւելի ևս նիւթապաշտական, որովհետեւ կը տեսնենք որ միշտ նիւթական մարմին մըն է որ յարութիւն պիտի առնէ և բնակի նիւթական երկինքի մը մէջ»: Այս մասին բաղդատեցէք նաեւ Լիւտիլի Պիւխնէրի Daz Zukünftige Leben und die moderne Wissenschaft ու նաեւ Լէսթէր Վաուտի, Բալ Գաուիսի գործերը: Քառիւս պատշաճ կերպով մը կը յիշէ նաեւ լոյսի և հողիի մասին եղած հին և արդի գաղափարները: Նա կ'ըսէ թէ ինչպէս ստեղծօք լուսաւոր բոցը կը բացատրուէր իբրեւ մասնաւոր, կիլոական էութիւն մը, իսկ հողին՝ տեսակ մը կազային գոյացութիւն, բայց այսօր մենք զիտենք թէ բոցին արձակած լոյսը եթերի կեղտերական թրթռացումներու ամբողջութիւնն է, իսկ հողին՝ կծկային բջիջներու մէջ գտնուած արիւնաշուրէն (plasma) յաւաջ կկած թրթռացումներու ամբողջութիւնը: Գիտական այս ճշմարտութիւններուն (conception) դէմ, սքօլաստիկ հողերանութեան ընդունած անմահութեան վարդապետութիւնը գրեթէ այն արժէքը ունի, ինչ արժէք որ ունին Կարմրամորթներու հանդերձեալ կեանքի վրայ ունեցած նիւթապաշտիկ գաղափարը՝ զոր Շիլլերը գրած է Natchez-ներու վրայ գրած իր մահերգներուն մէջ:

(20) ԺԹ. դարու ամենէն զարմանալի, բայց մարդկային բանականութեան համար ալ նոյնքան ամօթալի երեոյթներու շարքին մէջ, մեր աչքին կը զարնէ այն խոշոր ազդեցութիւնը Վատիկանի Նուիրապետութեան զոր Պապութիւն կ'անուանենք: Գիտենք ամէնքս ալ թէ՝ Կաթոլիկ կրօնի այս ծաղրանկարը՝ իր նախնական ձեւին հետ կատարեալ հակապատկեր մը կը կազմէ: Անձնութեան, մերձաւորը սիրելու իր պահանջները՝ երկար ատենէ ի վեր տեղի տուած են ասոնց բոլորովին հակառակ երեոյթներու: Քրիստոնէութեան բարոյական օրհնութիւնները՝ որոնց միակ հիմն է նոր Կտակարանի Աւետարանը, Պապութեան ազդեցութեանը շնորհիւ դարձեր են ժողովուրդներու անէծքները: Գերմանական նոր պետութեան համար, չ'կայ աւելի ամօթալի բան մը, քան տեսնել որ Պապի բացարձակ իշխանութեան կուսակիցներու այդ փոքրամասնութիւնը՝ իր հիմնուելէն քսան տարի յետոյ, արդէն իսկ իր ճակատագրին վրայ ձեռք բերած է վնասական ազդեցութիւն մը: Կրօնը, այլեւս դարձեր է վերարկու մը՝ որ քաղաքային նպատակներ միայն կ'սքողէ, իսկ Պապութիւնը՝ ինքը, դարձեր է ահաւոր ոյժ մը՝ շնորհիւ կղերական իշխանապետութեան (organisation hiérarchique) օր օրի ստացած կատարելութեանը և ժողովրդական զանգուածներու տղիտութեանը՝ որոնք կուրօքէն հնազանդիլ միայն գիտեն:

(21) Ամէն բարոյագիտութիւն, ինչպէս նաեւ տեսական թէ գործնական բարոյականը, տեսակ մը կանոններու գիտութիւն է, որ ներքին յարարելութիւն մը ունի տիեզերքի խորհուրդին ու նաեւ կրօնքին հետ: Ես, ընդունելով այս սկզբունքը չ'ատ կարեւոր, վերջերս ալ զայն շտապում եմ՝ Ethik und Weltauschaung անուն

գործիս մէջ, որ, բարոյական օրէնքներու մշակութիւնը առաջ տանելու համար, Պէրլինի մէջ նոր հիմնուած գերմ. ինքնակոչ ընկերութեան մը դէմ ուղղուած է: Այս ընկերութիւնը կ'ուզէ սովորեցնել թէ՝ կարելի է բարոյական բուռածը զարգացնել՝ առանց սակայն տիեզերքի և կրօնի խորհուրդներուն դաշկու: (Տե՛ս այս մասին Մաքսիմիլիան Հաուզէի կողմէ՝ Կրատարակուած Die Zukunft անուն նոր հանդէսը; Պէրլին 1892 № 2-7): Բայց ինչպէս որ բովանդակ գիտութեան համար ես միմիայն մօնիւսական հիմը կը ճանչնամ բանաւոր, նոյնպէս կը պահանջեմ որ բարոյագիտութեան համար ալ այդպէս ըլլայ: Տե՛ս այս մասին Հ. Սթենսէրի բարոյագիտական գրութիւնները, մասնաւորապէս Քառնըրիի սքանչելի գործերը, նաեւ Վիլհելմ Սթուքէյի, Հորալտ Հոֆմանի գործերը և Վիլհելմ Վէճմարի Ethik, eine Untersuchung der Thatsachen եւն. նշանաւոր մէկ երկը:

(22) Կրօն. դաւանանքներու ունեցած այն զանազան ըմբռնումները՝ որոնք անձնաւորուած Աստուծոյ մը՝ զուտ մարդկային յատկութիւններ կը վերագրեն, կրրնան իրարու մօտենալ՝ մարդատուածութիւն կամ մարդասպաշտութիւն անունին ներքեւ: Երկպաշտական և բազմապաշտական կրօններու մէջ սակայն ինչքան ալ զանազան ձեերով երեւան եկած ըլլան մարդակերպական այս ըմբռնումները, դարձեալ անոնք, բոլորն ալ հաւասարապէս, սա ամբարտաւան խորհուրդը ունին թէ՝ Աստուած մարդուն կը նմանի և անոր պէս ալ գործարաններ ունի (homotype): Երեւակայութեան աշխարհին մէջ, այս կերպ անձնաւորումներ կը վնասուին և կը թոյլատրուին, բայց գիտութեան մէջ անոնց գոյութիւնը հրեք ներելի չէ: Այս բոլորը մեզ համար սկսան

անհանգուրժելի դառնայ ճիշտ այն աստիճանին՝ երբ գիտացանք այն թէ մարդը՝ կապակերպ կենդանիներու երրորդական չրջանի վերջերը երևան եկած է։ Կրօն. ամէն վարդապետութիւն որ կը ներկայացնէ զԱստուած՝ մարդկային ձև մը ունեցող հոգի մը, զԱյն կը նուաւ պատգնէ՝ կաղաքին ողնայտաւոր մը դարձնելով (Ընդհ. Ձեւաբանութիւն)։ Մարդապաշտութիւն բացատրութիւնը կրկնակ իմաստ մը ունի և զիցարանօրէն թերի է, բայց զորքանականապէս աւելի կ'արժէ քան մարդաստուածութիւն (antropothéisme) բացատրութիւնը։

(23) Սա վերջին քսան տարուայ ընթացքին կատարուած բազմաթիւ փորձերէն՝ որոնք կը ձգտին կրօնը բաբններդէլ և զայն զնել բնութեան մասին ձևաք բերուած ամենէն աւելի ապահով ծանօթութիւններու հիման վրայ, անուշա է՝ կարեւորը Դաւիթ Ֆրէտէրիկ Շթրաուսի հեռեւեակ գործն է, Der alte und der neue Glaube։ Այս մասին բազդատեցէք նաև Սալվադորի Religion in the light of the darwinian Doctrine-ը ինչպէս նաև Ճօն Վիլհամ Տրէյբերի Կրօնի եւ Գիտութեան միջ՝ Պալֆարմերը Շառլ Թրէտէրիկ Ռիէզզերի, Ռ. Քօչի գործերը։ Իսկ կրօնի տեղականութեան մասին՝ բազդատեցէք Վան Էնսի Histoire Naturelle de la croyance անուն չափեկան գործը։

(24) Արեւելեան բնագէտներու ընկերութեան յորեկեանը տնտեսցաւ Ալթէնպուրկի մէջ, 1892 Հոկտ. 9-ին, երբ՝ դքսապետական ամբիւն ալ Վէյմարի մէջ իր ամուսնութեան յիսուն տարիներու լրումը (noces d'or) կը տօնէր։ Այս կարգի տօնախմբութիւններ այն հաշուադէպ երկւոյթներէն են, զոր իշխանական ամուրը կը ներկայացնէ։ Շառլ Ալէքսանդր դքսապետը՝ իր քառասուն տարին-

րու բարեգատտիկ իշխանութեանը միջոցին, ինքզինքը ցոյց տուած է գիտութեան և արուեստներու է՛ն մեծ քաջալերողը (promoteur), ու, իբրև Եէնայի Թիւրինկեան համալսարանի Rector magnificentissimus-ը, չարունակ իր բարձրագոյն պաշտպանութեանը ներքեւ առած է ազատ հետազոտութեան և ճշմարիտը ազատօրէն ուսուցանելու իրաւունքի պաշտպանութիւնը։ Մեծ դժբաւուհի Սօֆին ևս, որ կէօթէի առեիվնորուն պահապանըն ու ժառանգունին եղած է, Վէյմարի մէջ տուած է արժանաւոր տեղ մը մեր գրականութեան ամենափայլուն դարաշրջանի թանկագին ժառանգութիւններուն. ու դեռ վերջերս ալ Գերման ազգին համար մատչելի դարձուցած է իր իմացական ամենամեծ հերոսի մատման իտէալ գանձը։ Բաղաքակրթութեան պատմութիւնը ի հարկէ չլիտի մոռնայ այն ծառայութիւնները՝ զորս իշխանական ազնիւ ամուրը նուիրած է մարդկային մտքի և ճշմարիտ կրօնի մը բարձրագոյն յիշադրութեան գործին։

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ԳԼԽ. ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Լ2	Տող	Տպուած է	Պիտի լինի
6 վարէն	12	խտապաշտ	խտապաշտ
7 «	9	համաւ	համար
7 «	2	անհապական	անհատական
8 «	1	ՀՂԱՅՈՒՄ	ՅՂԱՅՈՒՄ
8 վերէն	12	մէնակէտ	մէկնակէտ
10 վարէն	12	(Énergétique)	Énergétique
11 վերէն	7	պատճառարանութեան	Պատճառականութեան
11 վարէն	12	Ձևափխութեան	Ձևափխութեան
11 «	7	դարերու	դարու
17 «	8	ախտանիշերը	ախտանիշերը
20 «	5	տալթեան	տալթեան
24 «	1	թ.	թ.
29 «	11	Théosoppie	Théosophie
32 «	14	Մարդարանութեան	Տարրարանութեան
34 վարէն	13	Substance	Substance
34 «	12	են,	են (8),
38 վարէն	11	ճանօթութիւններով	ճանօթութիւններով,
39 ճանօթութեան		տակը մոռցուած է	ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՐ
45 վերէն	12	(6)	(13)
49 «	11	pylogénitique	phylogénitique
84 «	6	Գօհանէս	Ժօհանէս
87 «	6	լէյտիկի	լէյտիկի
88 «	12	ուր	և ուր
88 վարէն	3	Pensuers	Penseurs

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0429915

